

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

**MODERN UYGURCADA VE TÜRKÇEDE GEÇMİŞ ZAMAN:
KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME**

Baisier TUERKEZHATİ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

MODERN UYGURCADA VE TÜRKÇEDE GEÇMİŞ ZAMAN:
KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Baisier TERKEZHATİ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Baisier Tuerkezhati, tarafından hazırlanan “Modern Uyğurcada ve Türkçede Geçmiş Zaman: Karşılaştırmalı Bir İnceleme” başlıklı bu çalışma, 12/01/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İbrahim Ahmet AYDEMİR (Başkan)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Danışman)

Yard. Doç. Dr. Melike ÜZÜM

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar SAĞLAM
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

12.01.2018

Baisier Tuerkezhati

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

● **Tezimin/Raporumun tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etseniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

o **Tezimin/Raporumun .....tarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

o **Tezimin/Raporumun.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

o **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

12 / 01 / 2018

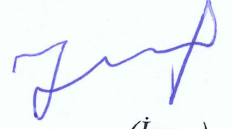
(İmza)

Baisier TUERKEZHATİ

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Tez Danışmanının **Prof. Dr. Nurettin DEMİR** danışmanlığında tarafımdan retilindiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

(İmza)

Baisier TUERKEZHATİ

TEŞEKKÜR

Öncelikle, bu çalışmanın gerçekleşmesinde baştan beri bana motivasyon sağlayan, çalışma sırasında kıymetli fikirleri,engin bilgileriyle destek veren ve çalışmamın her aşamasını özenle inceleyerek yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, bana çok şey öğreten, çok şey katan, ne kadar çok teşekkür etsem de ona karşı borcumu ödemekten aciz olduğumu düşündüğüm, pek kıymetli ve değerli hocam, tez danışmanım, sayın Prof.Dr.Nurettin Demir'e minnettarım.

Yüksek lisans eğitim süresince bana desteklerini esirgemeyen Hacettepe Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümündeki herkese, bilimsel yönden kendimi geliştirmeme katkı sağlayan hocalarım Prof. Dr Emine YILMAZ'a, Doç. Dr. Mevlüt ERDEM'e, Doç. Dr. Sema ARSLAN DEMİR'e ve Doç. Dr. Ahmet AYDEMİR'e teşekkürü borç bilirim. Bu çalışmamın gerçekleşmesinde emeği geçen Juyeong JANG'a da ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak, hayatımın her saniyesini kendilerine borçlu bildiğim, karşılıksız sevgisiyle ve desteğiyle üzerime titreyen, sevgili babam ve anneme teşekkür etmek isterim.

ÖZET

TUERKEZHATİ, Baisier, *Modern Uygurcada ve Türkçede Geçmiş Zaman: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Yüksek lisans tezi, Ankara, 2018.

Çağdaş Uygurca ile Türkçe iki akraba dil olarak fiil çekim sisteminde bir çok ortak biçimler bulundurmaktadır. Ancak bu benzer biçimlerin işlevleri kimi zaman bir birini karşılarken, kimi zaman karşılamamaktadır. Geçmiş zaman işaretleyen yapılarda ve bu yapıları oluşturan biçimbirimlerde de aynı durum söz konusu olmaktadır.

Geçmiş zaman söz konusu iki dilde de en temel zaman ilişkisidir. Bu yüzden geçmiş zaman biçimleri hem biçimsel yönden, hem işlevsel yönden çok zengindir. Özellikle Çağdaş Uygurcada geçmiş zaman işaretleyen yapılarda karşımıza çıkan biçimbirimler sayıca çoktur. Bunlara yardımcı fiillerle oluşan katmerli yapılar da eklenirse, çok daha karmaşık bir görüntü sunmaktadır. Bu yüzden bu çalışmanın amacı geçmiş zaman işaretleyen yapılarda karşımıza çıkacak olan temel biçimbirimleri zaman-görünüş-kiplik açısından inceleyerek, işlevsel özelliklerini tespit etmektir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde çalışmanın amacı, literatür özeti, araştırma yöntemi ve temel kavramların açıklamalarına, İkinci bölümünde Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman biçimleri hakkında bilgi verilecek ve bu biçimlerin işlevsel yönden farklılıkları ve benzerlikleri örnekler ışığında incelenecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde Türkçedeki geçmiş zaman biçimlerinden bahsedilecek ve bu biçimleri oluşturan biçimbirimlerin işlevleri üzerinde kısaca durulacaktır. Dördüncü bölümde Çağdaş Uygurcadaki geçmiş zaman biçimleri ile Türkçedeki geçmiş zaman biçimlerinin incelenmesinden elde edilen sonuçlar karşılaştırılacaktır. En son bir sonuç bölümüyle çalışma tamamlanacaktır.

Anahtar Sözcükler

Çağdaş Uygurca, Türkçe, Geçmiş zaman, Görünüş, Kiplik

ABSTRACT

TUERKEZHATĪ, Baisier. *A Comparative Anlaysis of Past Tense Forms in Modern Uighur and Turkish*, Master thesis, Ankara, 2018.

Modern Uighur and Turkish possess some similar forms due to the fact that they both belong to Turkic languages. Meanwhile, they also have some different forms to indicate the past tense. Some of these forms consist of more than one morpheme or suffix to denote aspect or modality. In terms of inferring the TAM system, even a same marker can be able to indicate different functional features in these languages.

There are various inflectional markers in modern Uighur to indicate the past tense with different aspectual and modalitical meanings. In some forms of modern Uighur, a suffix has more than one function in the TAM system. This paper provides an analysis of simple TAM markers that we would come across in the past tense forms of modern Uighur and Turkish. Thus, give an account to their usage in two languages.

After a comparative analysis, the ultimate purpose of the study is to reveal the functional smilarities and distictions of all the markers which are involved in the past tense forms in mentioned languages.

The study consists of five chapters. Chapter one is an introductory chapter in which includes general informations about the study. In second chapter, we tried to analyze the past tense forms and related suffixes in modern Uighur. Third chapter is for Turkish. The results of second and third chapter are essential for further comparison of these two languages in next chapter (fourth chapter). The chapter five is a final chapter of the study.

Key Words

Modern Uighur, Turkish, Past tense, Aspect, Modality

KISALTMALAR DİZİNİ

AY:	<i>Ana Yurt</i> (Roman)
ÇK:	<i>Çalıkuşu</i>
ÇQ:	<i>Çalıquşı</i> (Uygurca çevirisi)
QBŞ:	<i>Qum basqan Şeher</i> (Roman)
SB:	<i>Su boyunda</i> (Roman)

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. *Comrie'e göre gerçek zamanın zaman çizgisinde yerleştirilmesi*

Tablo 2. *Jespersen'in yedili zaman ayırımı*

Tablo 3. *Kuhn & Portner'in gerçek zamanı ifade etme denemesi*

Tablo 4. *Comrie'e göre görünüşsel karışıklıklar*

Tablo 5. *Bach'a göre eylemin iç yapısı*

Tablo 6. *Palmer'in tasnifine göre önerme kipliği*

Tablo 7. *Çağdaş Uygurcada şahıs kategorisi*

Tablo 8. *Sınırlararası geçmiş zaman biçimlerinin işlevsel sınıflandırılması*

Tablo 9. *Çağdaş Uygurcadaki biçimlerin işlevel tablosu*

Tablo 10. *İmiş ve –mXş arasındaki fonksiyonel farklılık*

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
TABLolar DİZİNİ	ix
 GİRİŞ.....	 1
1.BÖLÜM: ÇAĞDAŞ UYGURCADA GEÇMİŞ ZAMAN	15
1.1 Temel Geçmiş Zaman	17
1.1.1 – <i>XptX</i> Geçmiş Zaman Biçimleri	18
1.1.2 – <i>GAn</i> Postterminal Geçmiş Zaman	25
1.2 Tamamlanmışlık	33
1.2.1 Dolaylı Tamamlanmış Geçmiş Zaman	37
1.2.2 Söylenti Tamamlanmış Geçmiş Zaman.....	39
1.2.3 Soyut Tahminli Tamamlanmış Geçmiş Zaman.....	41
1.2.4 Somut Tahminli Tamamlanmış Geçmiş Zaman	41
1.3 Bitmemiş Geçmiş Zaman (Sınırlararası Geçmiş)	42
1.3.1 Direk Anlatımlı Bitmemiş Geçmiş Zaman	42
1.3.2 Dolaylı Bitmemiş Geçmiş Zaman (Sınırlararası Dolaylılık)	45
1.3.3 Söylentili Bitmemiş Geçmiş Zaman	46
1.3.4 Soyut Tahminli Bitmemiş Geçmiş Zaman	47
1.3.5 Somut Tahminli Bitmemiş Geçmiş Zaman.....	48
1.4 Sürekli Geçmiş Zaman	48
1.4.1 Direk Anlatımlı Sürekli Geçmiş Zaman	48
1.4.2 Dolaylı Anlatımlı Sürekli Geçmiş Zaman	51
1.4.3 Söylenti Sürekli Geçmiş Zaman.....	53
1.4.4 Soyut Tahminli Sürekli Geçmiş Zaman.....	54
1.4.5 Somut Tahminli Sürekli Geçmiş Zaman	55
1.5 Amaç Bildiren Geçmiş Zaman Kipi	56
1.6 -<i>DX</i> Zamansallığın Dışında	58

Sonuç Tablosu.....	59
2.BÖLÜM: TÜRKÇEDE GEÇMİŞ ZAMAN	63
2.1-DX.....	63
2.2 -mXş.....	66
2.3 -mXştX ve -Dlydl	68
2.4 -(X)yordu ve -mAktAydI	71
2.5 -XrdX	73
2.6 -AcAktI.....	74
2.7 -mXştXr	76
3.BÖLÜM: İKİ DİLDEKİ DURUMLARIN KARŞILAŞTIRILMASI	78
3.1 -XptX ve -mXş.....	78
3.2 -GAn ve -mXş.....	79
3.3 -GAnidi ve -mXştX.....	79
3.4 -GAniken ve -mXştX.....	79
3.5 -At(<urur)tı/-ArdI ve -(X)yordul -XrdX	80
3.6 -İdiGAn ve -AcAkmlş / -(X)yormuş.....	80
3.7 -(X)vat ve -(X)yor.....	81
3.8 -(X)vatat(<urur)tı/-(X)vatGAnidil-(X)vatGAniken ve -(X)yordul - (X)yormuş.....	81
3.9 -mAçI/-mAçIdI ve -AcAk/-AcAktı	82
SONUÇ.....	84
KAYNAKÇA	87
EK 1: ORİJİNALLİK RAPORU	92
EK 2: ETİK KURULU İZİN MUAFİYETİ FORM	93

GİRİŞ

Bu tezin konusu Çağdaş Uygurcadaki geçmiş zaman biçimleri ve onların Türkçedeki eşdeğerlerinin karşılaştırmalı incelemesidir. Tezde, Çağdaş Uygurcadaki geçmiş zaman biçimlerin incelenmesine daha çok ağırlık verilecektir. Çağdaş iki dilin karşılaştırılması olduğundan, söz konusu biçimlerin art zamanlı incelenmesi yapılmayacaktır. Sadece konuyu daha çok açıklığa kavuşturma gereği duyulan noktalarda, söz konusu biçimlerin tarihsel değişiminden kısaca bahsedilecektir.

Çalışmanın amacına değinecek olursak, genetik ve tipolojik özelliklere dayalı sınıflandırmada, Çağdaş Uygurca Türk dillerinin Güney Doğu Grubunda, Türkçe Güney Batı Grubunda yer almaktadır. (Johanson 1998:82). Çağdaş Uygurcanın bulunduğu grubu merkezi Asya grubu olarak isimlendiren sınıflandırmalar da vardır (Megnes 1994:60). Bu husustaki sınıflandırmalar da çeşitlilik göstermektedir. Çağdaş Uygurca ile Türkçeyi gramer açısından incelediğimizde, ikisinin de aynı köklerden gelen ortak değerleri taşımakla birlikte, bir çok farklılıklara da sahip olduklarını görürüz. Bu durum, söz konusu iki kardeş dilin geçmiş zaman yapıları için de geçerlidir.

Çağdaş Uygurcanın *-DI* dışında sahip olduğu *-GAn*, ve *-XptX* geçmiş zaman biçimlerini Türkçedeki geçmiş zaman ile işaretlenen biçimlerle karşılaştırdığımızda, bir birini karşılayan işlevsel özellikler yanında, farklı işlevsel özelliklere de sahip olduklarına tanıklık ederiz. İki kardeş dilin geçmiş zaman yapılarındaki bu örtüşen ve ayrışan özellikleri yerinde tespit etmek için bu dillerdeki geçmiş zaman biçimlerini TAM (zaman-görünüş-kiplik) birliği içerisinde incelememiz gerekmektedir. Bu biçimlerin zamansallığın dışında ifade ettiği bir işlevsel katmanı vardır. Etraflıca bir karşılaştırma yapabilmek açısından bu katmanı görebilmek ve tespit edebilmek oldukça önemlidir. Burada, asıl söylemek istediğimiz şeyi özetlersek “zaman ifade ettiği düşünülen eklerin aslında gerçek zamanla pek de alakası olmadığı”nı (Demir, Yılmaz 2014: 207) göz önünde bulundurarak incelemeye koyulmamız gerekmektedir.

Dilbilimsel zaman, gerçek zamana ait bir eylemin zaman çizgisi üzerinde konuşlandırılması olayıdır. Ancak dilbilimsel zamanı saptamak için bir de zaman çizgisi üzerinde konuşlanan eylemin iç zamansal yönü olan, farklı çalışmalarda sözcüksel görünüş (Lexical Aspect), Hal görünüşü (Situation Aspect), Olay durumları (state of affairs) gibi farklı şekillerde bahsedilen kılınışıyla birlikte, bu kılınışı zaman üzerinde görüntüleyen, eylemi dilbilimsel zaman ile bağlayan bir bakış açısı görünüşü (viewpoint aspect) de ister istemez işin içine dahil olmak zorundadır. Bu sebeple, çalışmamız her ne kadar zamanla ilgili olsa da, iki dilin zaman yapıları arasındaki işlevsel özellikleri yerinde tespit etmek için bir nevi kılınışı ve görünüşün yardımına ihtiyacımız olacaktır.

Çalışmamızın amacı, yukarıda bahsettiklerimizden de anlaşıldığı üzere Çağdaş Uygurca ve Türkçeden ibaret iki Türk dili arasındaki geçmiş zaman biçimlerini hem zamansal yönden hem zamansallığın dışında inceleyerek bu yapıların sahip olduğu dilsel gerçeği ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Çalışmanın gerek Çağdaş Türk lehçeleri bölümlerinde Uygurca üzerine yapılacak olan araştırmalar için, gerek Uygurca-Türkçe ve Türkçe-Uygurca çeviri ile ilgilenen çevirmenlerimiz için de bir katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Türkçede Geçmiş Zaman Biçimleriyle İlgili Çalışmalardan bahsederek Türkçedeki şimdiye kadar yapılan geçmiş işaretleme biçimleriyle ilgili çalışmaların büyük bir kısmında geçmiş zaman biçimleri zamansal olarak incelenmiş ve zamansallığın dışındaki işlevleri üzerine fazla durulmamıştır. Gramer kitaplarının çoğunda zaman, geleneksel dilbilimi yöntemiyle, sadece zamansal değeri açısından incelenmiştir.

Banguoğlu (2011:441) fiillerde zaman için “Bir kılış ve oluşun içerisinde geçen zaman parçası” diye tanım yaparken, geçmiş zaman kiplerini geçmiş ve dolaylı geçmiş çatısı altında ikiye ayırarak tablolaştırır (444-445).

Korkmaz ise geçmiş zaman işlevleri hakkında, geçmiş zaman bildirme kiplerinin geçmiş zaman dışındaki zamanları da gösterdiği gibi önemli bir hususa değinmektedir (2014:538-539,546-548).

Bunların dışında, Johanson’un *Aspekt im Türkischen* adlı çalışmasının Türkçesi *Türkçede Görünüş* (2016) yayımlanmıştır. Bu çalışmada geleneksel dilbilimi

araştırmalarında zaman biçimleri olarak incelenen bir çok biçimbirimin görünüşsel değeri, bu biçimlerin arasındaki işlevsel benzerlik ve farklılıklar karşılaştırılarak incelenmiştir.

Yukarıda bahsedilen araştırmaların ışığında, ayrıca Aydemir (2010) tarafından *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*'ni ele alan bir çalışma daha yapılmıştır. Çalışmada zaman Olay, Konuşma Anı, Yöneliş Noktası, Belirleme Noktası, yani Atıf Zamanı, Olay Zamanı, Konuşma Zamanı perspektifiyle, Lars Johanson'un yukarıda bahsettiğimiz çalışmasının kuramsal temeline dayanarak ele alınmıştır. Türkçedeki biçimbirimlerin kipsel ve görünüşsel değerlerine yer verilmiştir.

Aksu-Koç (2006) Türkçenin zaman-görünüş-kiplik sistemi üzerinde durulmuştur. Özellikle *-mXş*, *imış* biçimlerinin değeri ve işlevleri hakkında bilgi vermiştir.

Türkiye Türkçesinde doğrudan geçmiş zamanı konu alarak yapılan ya da geçmiş zaman biçimleriyle ilgili incelemeleri de içeren bazı önemli makaleler de vardır. Bunlardan konumuz için önemli bilgiler içeren makaleler şunlardır:

Bacanlı (2008), *-mXş*'in dolaylılık dışı kullanımına değinmekle birlikte, söz konusu ek üzerinde sonuçsallık, sonlanmışlık ve zamansal atıf açısından inceleme yapmıştır.

Bacanlı (2006), *-mXş* eki ve *imış* koşacından bahsederken, bunların ne gibi pragmatik çağrışımlara sahip olduğunu incelemiştir.

Johanson (2003), Türk dillerindeki evidensiyel kategoriler hakkında bilgi vermiş ve aynı zamanda bilginin kaynağına dayalı, ekleşmiş ve ekleşmemiş işaretleyicileri sınıflandırarak inceleme yapmıştır. Bu evidensiyellik ifade eden biçimlerin görünüşsel değeri üzerine de durulmuştur.

Johanson, L. & Utaş, B. (Eds.). (2000)'de konumuzu ilgilendiren şu üç tane önemli makale yer almaktadır.

Johanson'un söz konusu çalışmada yer alan *Turkic indirectives* adlı makalesi Türk dillerindeki evidensiyellik ifade eden biçimbirimler ile ilgili detaylı bilgi içermektedir. Bu makalede söz konusu evidensiyellik işaretleyicileri sadece eş zamanlı değil, art zamanlı olarak da ele alınmıştır. Çağdaş Türk dillerindeki işaretleyicilerin evidensiyellik işlevleri karşılaştırılmıştır.

Bunun dışında, Aksu-Koç (2000), Türkçede zaman, görünüş, kiplik ifade eden biçimbirimlerin epistemik anlamlarıyla ve Türkçede evidensiyelliğin edinim yollarıyla ilgili bir makalesini söz konusu çalışmada yayımlamıştır.

Csáto, (2000) *Turkish MIS-and IMIs-items. Dimensions of a functional analysis* adlı makalesinde Johanson'un çalışmalarını esas alarak *-mXş* ve *imiş* biçimleriyle gelen fiil yapılarının anlamsal içeriğini analiz ederken ne gibi ayırım yapılması gerektiği hakkında bilgi vermekle birlikte, bunların fonksiyonel analizlerinin boyutlarının ana hatlarını çizmiştir.

Jendraschek (2011), Türkçedeki fiilsiz yüklemeler, basit ve karmaşık fiil yüklemelerini zaman-görünüş açısından incelerken bazı biçimlerin çok yönlü işlevlerine de dikkat çekmektedir.

Demir (2011), Türkçede evidensiyellik ifade eden biçimbirimlerin zamansal kullanılışını örnekler de kullanarak incelemiştir.

Bunlar gibi zaman-görünüş-kiplik eksenindeki incelemeler oldukça fazladır. Yukarıda bahsettiklerim çalışmam için önemli bilgiler içeren kaynaklardan bir kaçıdır. Bunların dışındaki çalışmaların bir çoğunda geleneksel yöntemler kullanılmıştır. Türkiye'de yayımlanan Türkçenin grameriyle ilgili cumhuriyet sonrası dönem çalışmalarının bir katalog denemesi yapılmıştır (bk. Özçam 1997: 110, 121-163).

Çinde, Çağdaş Uygurcanın grameri üzerine yapılan en kapsamlı yayın sayılan Hamit Tömür'ün *Hazirqi Zaman Uighur Tiliniñ Grammatikisi*, 1987 basılmıştır ve 2011 ikinci baskısı yapılmıştır. Bu kitap Çağdaş Uygurca gramer çalışmalarına kipsel ve görünüşsel bakış açısını getirmesi (Litip Tohti 2013: 55) ile de büyük bir önem arz etmektedir. Hamit Tömür'ün uzun bir zaman zarfında topladığı dil malzemelerini, zamanının en ileri dilbilimi araştırma akımı olarak bilinen yapısal dilbilimi teorilerine dayanarak ilk kez Çağdaş Uygurcanın morfolojisini bilimsel sınıflandırmalarla açıkladığı ve incelediği bu eser, Çağdaş Uygurca çalışmalarında hala ilk başvurulacak kaynak niteliğini korumaktadır. Daha sonraki dönemlerde dilbilimi araştırma yöntemlerinin gelişmesi ve aynı konuyu farklı yöntemlerle araştırma olanaklarının ortaya çıkmasıyla bir çok çalışma daha yapılmış olmasına rağmen, bu yayın önemini kaybetmiş değildir. Bu

sebeple, Hamit Tömür'ün Çağdaş Uygurcanın morfolojisi kısmına adanan eseri bu çalışmada esas başvuru kaynaklarından biri olarak kullanılacaktır.

Hamit Tömür'ün çalışmasından sonra, *Hazirki Zaman Uyğur Tili (2010)* adıyla üç ciltli bir çalışma daha hazırlanmıştır. Ancak bu çalışmanın morfoloji kısmı yine de Hamit Tömür'ün çalışmasına dayalı hazırlanmıştır. Bu çalışmanın önemli bir yönü ilk cildinde Çağdaş Uygurcanın grameri üzerine çalışan araştırmacılar, Uygur dili ve yazısının tarihi, Çağdaş Uygurcanın imla kuralları hakkındaki bilgilere de yer vermiş olmasıdır.

Çağdaş Uygurca üzerine çalışmalardan bahsederken oldukça önemli bir isim Nadzhip, É. N'den bahsetmeden geçilmez. Çağdaş Uygurcanın grameri üzerine çalışmalar ilk etapta sovyetlerde yapılmıştır. Bunların en başarılı ve önemli meyvelerinden biri Nadzhip, É. N. (1971) *Modern Uigur*'adlı yayınıdır. Nadzhip bu çalışmasında Çağdaş Uygurcadaki fiillerle ilgili yaklaşık 30 sayfalık, ihmal edilemeyecek bir yer ayırmaktadır. Çağdaş Uygurcadaki zaman işaretlediği düşünülen biçimlere kipsel bir inceleme de ilave etmiştir. Nadzhip, Tömür'den farklı olarak, Tömür'ün şimdiki zaman olarak bahsettiği zaman biçimini gelecek zaman olarak göstermiştir. Ancak, bu çalışmanın kendisinden sonraki Çağdaş Uygurca çalışmaları için esas oluşturabilecek nitelikte bilgiler içerdiği tartışılmaz. Doğrudan Uygurcanın geçmiş zaman biçimleriyle ilgili olan ya da bu konuyu ilgilendiren bir kaç önemli çalışma ve makalele de şunlardır:

Rentzsch (2005) *Aspekt im Neuuygurischen*. Bu çalışma şu ana kadar Çağdaş Uygurcadaki Görünüş konusunu ele alan tek yayındır.

Tömür (1986), daha önce yapılmış olan Çağdaş Uygurca gramer çalışmalarında, özellikle fiillerin haber kipleriyle ilgili araştırmalarda göz yumulan yanlışlara değinmiştir.

Bunun dışında Tohti (2013), Çağdaş Uygurcadaki evidensiyellik işaretleyicilerini incelemiştir.

Yine aynı kişi Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapılarında sürekli karşımıza çıkan bazı görünüşsel biçimbirimleri ele almıştır.

Uluslararası Uygur araştırmaları dergisinde, Tömür'ün *Hazirki Zaman Uyğur Tilining Grammatikisi (Morfoloji)* adlı çalışmasının geçmiş zamanla ilgili

bölümünün tanıtımı ve Türkiye Türkçesindeki durumlarla karşılaştırılmasına yönelik bir makale daha Gulcalı (2016) tarafından yayımlanmıştır.

Yukarıda bahsettiklerimiz Çağdaş Uygurcada zaman-görünüş-kiplikleri ele alan önemli çalışmalardır. Çağdaş Uygurcanın grameri üzerindeki çalışmalar sadece bunlardan ibaret değildir. Çinde Çağdaş Uygurca üzerine yapılan diğer dilbilimsel çalışmalar için bk. Hahn (1986).

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi esas alınmıştır. Türkçe ve Çağdaş Uygurcadaki geçmiş zaman, dilbilimi teorilerine dayalı olarak, işlevsel yönlerine ağırlık verilerek incelenmektedir. İncelemelerden elde ettiğimiz iki dildeki sonuçlar karşılaştırılarak işlevsel yöndeki farklılıkları ve benzerlikleri ortaya çıkarılacaktır.

Çalışmamızın veri kaynağı olarak Reşat Nuri Güntekin'in meşhur *Çalığışu* (1970) ve *Çalığışu* (2016) kullanılmakla birlikte, üzerinde çalışmakta olduğumuz bir çeviri projesi kapsamında olan *Su Boyunda* romanındaki dil malzemeleri de kullanılacaktır. Bunların dışında gerektiğinde çeşitli Uygurca ve Türkçe kaynaklardan, internet üzerindeki verilerden de istifade edilecektir.

Comrie zaman hakkında bilgi vermeden önce *time* kavramını açıklığa kavuşturma gerekliliği duymuştur. Zaten dilbilimsel zamanı anlamak için de gerçek zamanla dilbilimsel zaman arasındaki ilişkiyi kavramak gerekir. Comrie bu ilişki için *grammaticalisation of location in time* yani, *gerçek zaman içindeki bir lokasyonda gramatikleşme* (1985:1) ifadesini kullanmıştır. *Dilbilimsel zaman dediğimiz şey gerçek zamanlar arasındaki ilişkileri açıklamaya yarayan araçtır* (Kuhn & Portner 2002:5). Comrie'e göre gerçek zaman en basit şekliyle şu tablodaki gibi bir düz çizgi üzerinde incelenebilir (1985:2):

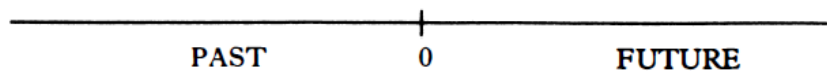
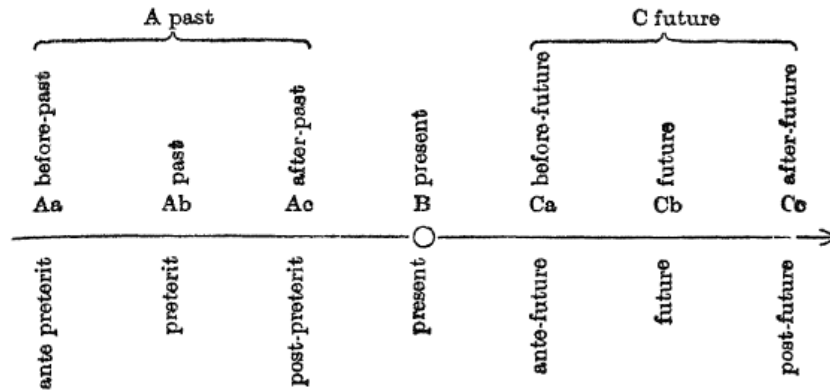

Figure 1. Representation of time

Tablo 1

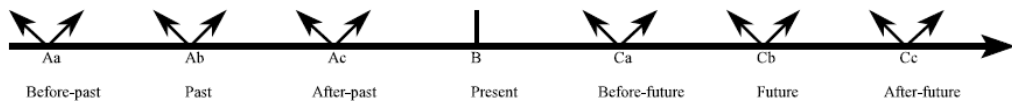
Bu tabloda 0 şu anı, yani konuşma anını temsil etmektedir. Geçmişteki bir olay bu konuşma anının sol tarafındaki bir noktaya yerleştirilebilir. Eğer bir olay, ikinci bir olaydan sonra gerçekleştiyse, bu olay ikinci olayın sağ tarafındaki bir zaman noktasında gerçekleşmiştir. Eğer bir olay ikinci bir olayın gerçekleşme süreci içerisinde gerçekleştiyse, burada bir süreç söz konusudur ve ikinci olay dediğimiz olay, nokta ile değil bir süreç ifade eden zaman bölümü olarak zaman çizgisine yayılmış bir olay şeklinde görülür. Söz konusu asıl olay, bu olayın içinde yer alan bir zaman noktasından ibarettir.

Bir başka dilbilimci Jespersen ise Comrie'den daha eski bir tarihte farklı bir şekilde, çizgi üzerinde, hem gerçek zamanı hem dilbilimsel anlamdaki zamanı yerleştirmeye çabalamıştır. Yani bir çizgi üzerinde bunların hepsini ifade etmeye çalışarak *Seven Tenses* diye yedili zaman ayrımı'nı ortaya atmaktadır (1927:257).

Tablo 2

Kuhn & Portner (2002)'de Jespersen'in yukarıdaki tablosunu açıklarken, tabloyu aşağıdaki gibi bir tabloya dönüştürmüştür (2002:6).

Tablo 3

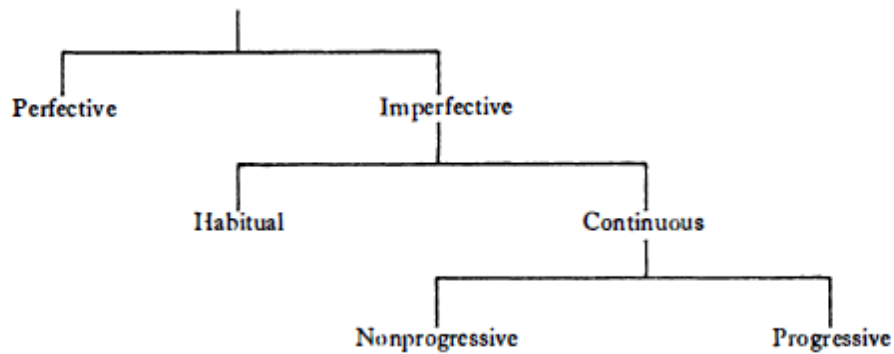
Bu tabloda, büyük A ile gösterilenler geçmişini ifade etmektedir. Büyük C harfi ile gösterilenler gelecek. Kısa oklar ise *retrospective* ve *prospective*, yani geçmişe yönelilik ve geleceğe yöneliliği ifade eder. Kuhn ve Portner'e göre tabloda oklarla ifade edilen *geçmişe yönelilik* ve *geleceğe yönelilik* gerçek zamanın bir parçası değildir (2002:5). O halde bunlar tamamen dilbilimsel zamanı gösterme çabasıdır. Ancak bu konuda gerçek zaman üzerindeki dilbilimsel zamanın belirlenmesi meselesini Jespersen'e göre daha çok açıklığa kavuşturan Reichenbach (1947:71) zamanın belirlenmesinde *konusma noktası*, *referans noktası*, ve *olay noktası*'na ihtiyacımız olduğuna dikkat çekmektedir. Bunların belirlenmesi, gerçek zaman çizgisi üzerinde dilbilimsel zamanın belirlenmesi ve incelenmesi için son derece önemlidir.

Tüm bu araştırmalardan sonra, hangi noktanın, neye göre, nasıl referans alınacağı, zamanı belirleme konusunda gösterim sisteminin belirlenmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Gösterim sistemi için bk (Comrie 1985: 14). Böylece gösterim merkezinin konuşma anı olup olmayacağına göre zaman, *Absolute Tense* ve *relative Tense*, yani mutlak zaman ve göreceli zaman olarak ikiye ayrılmaktadır. "Şimdi buradanın gösterim merkezi olarak alınması farklı dillerdeki temel zaman çekimlerinin oluşum temelidir. Buna göre geçmiş zaman, zaman çizgisinde konuşma noktasından önceki bir zamanı ifade eder ve onun sol tarafında yer alır. Fakat geçmişle alakalı bir durum, sadece konuşma noktasından önceki bir nokta mı yoksa konuşma noktasından önceki bir yayılım, yani süre ifade eden bir şey mi? Eğer bu bir süre ise, ifade edilen süre konuşma anında da hala geçerli ve böylelikle gösterim merkezini de kapsıyor mu? gibi bir takım sorulara cevap üretmez (Comrie 1985:41). Türkçedeki en temel zaman ilişkisi önceliklidir, konuşma anı itibariyle anlatılan olay, geçmiş ve kapanmış olmalıdır. Burada geçmişle ilgili bir başka husus da göreceli geçmiştir. Bu ikincil bir geçmişin olmasına işaret etmektedir. Bu Türkçede, geçmişin de geçmişleriyle ilgili bir durumla kıyaslanabilir. Yani bu durumda referans noktası konuşma anından önceki belli bir olay üzerine geçmektedir ve bu durumda gerçek olay noktası, zaman çizgisi itibariyle bu referans noktasının da sol tarafında yer almaktadır.

Görünüş için farklı dilbilimciler çeşitli tanımlarda bulunmuştur. Bunlardan önemli bir kaç tanım üzerinden yola çıkarak görünüş hakkında bilgi vereceğiz. Görünüş hakkında çalışma yapan önemli dilbilimcilerden biri yine Comrie'dir. Comrie görünüşü bir durumun, kendi iç zamansal özelliklerinin farklı yollarla gözlemlenmesi (1976:3) olarak tanımlamıştır. Aynı kişi, görünüş ve dilbilimsel zamanı karşılaştırarak “dilbilimsel zaman bir gösterimsel kategoridir, bir durumu konuşma anını referans alarak, ya da başka bir anı referans alarak, gerçek zaman üzerinde konuşlandırır, görünüş ise bir eylem zamanının, bir başka gerçek zaman noktasıyla ilişkilendirilmesiyle ilgilenmez. Aksine bir eylemin iç-zamansal özellikleriyle ilgilenir. Bu açıdan zaman ile görünüşün farkı –birinin içsel, diğerinin dışsal zamana bağlı olmasıdır (1976:5)” diye açıklamaktadır. Yukarıdaki açıklamadan da anlaşıldığı gibi görünüş bir eylemin iç zamansal yapısıyla ilgilenen kategoridir.

Görünüş sistemi *viewpoint aspect* (gramatikal aspekt) ve *kılınış (lexcial aspect)*'tan ibaret olan iki sisteme ayrılmaktadır. Smith aktionsarta *Situation Aspect*, yani durum görünüşü terimini kullanmıştır (1997:176). Ona göre gramatikal aspekt morfolojik bir şekilde eklerde ortaya çıkarken, durum aspekti fiil bileşiklerinde, argümanlarda ve belirteçlerde görülür.

Gramatikal aspekt bitmişlik ve bitmemişlik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Comrie'nin tanımıyla bu görünüş sisteminde görünüşsel karşıtlıklar şu şekilde sınıflandırılabilir:

Tablo 4

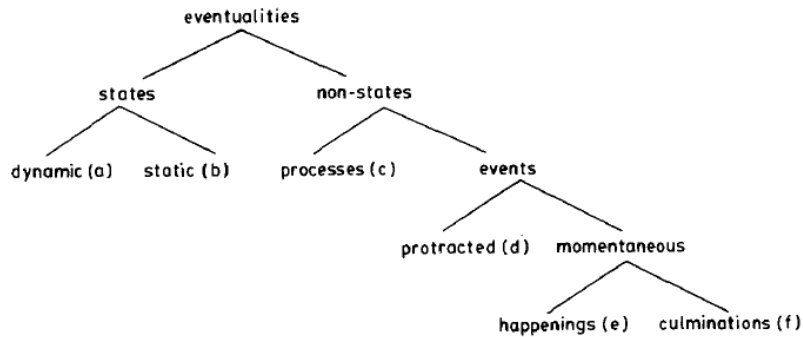
Yukarıdaki tabloda gördüğümüz bitmemişliğin sürerlilik ifade eden görünüş sistemi *progressive* (ilerleyici) ve *nonprogressif* (ilerlemeyen) görünüş kollarına ayrılmaktadır.

Durum görünüşü ile ilgili ise, fiillerin görünüşsel açıdan sınıflandırılmasında, Vendler (1967) dörtlü sınıflandırması (States, Activities, Achievements, Accomplishment) kendisinden sonraki çalışmaların temelini oluşturmuştur. Bu görünüşün sözcüklerin kendi bünyesindeki özelliklerine göre sınıflandırıldığı bir biçimini, yani aktionsart, sözcüksel görünüşü ortaya koymaktadır. Bu durum görünüşü gramatikal görünüş ile birlikte görünüş kategorisini oluşturur.

Trask.R. L (1993) dilbilimi terimleri sözlüğünde *Aspect* maddesini açıklarken Comrie'nin tanımına benzer bir şekilde bir durumun iç zamansal yapısıyla ilgili gramatikal kategoridir. O fiil biçimlerinde yansımaktadır. Bir çok dilde görünüşün açıklaması zamanın açıklamasına benzemektedir, aslında bu ikisi ayırt edilmesi gereken kavramlardır (1993:21) diyerek görünüş ve zamanın farkını ingilizcedeki *I did it, I was doing it, I used to do it* örneklerinin hepsinde geçmiş zaman söz konusu olması, ancak farklı görünüş ifade etmeleriyle açıklamıştır.

Rajimwale (2006) dilbilimi sözlüğünde ise görünüşü bir fiilin süreklilik, alışkanlık (habitual), tekrarlılık, anlılık vb. gibi yönlerden gözlemlenmesine dayalı gramatikal kategori (2006:26) olarak tanımlamaktadır. Bu aslında kılınışı göstermektedir.

Bach (1986:6) ise eylemin iç yapısıyla ilgili olarak şöyle bir sınıflandırmayı da göstermiştir bk. Tablo 5.

Tablo 5

Fiillerin ifade ettiği görünüşsel olasılıkları çeşitli yönleriyle ele alan bir çok çalışma vardır. Özellikle Avrupa dilleri üzerinde görünüş bir çok yönden incelenmiştir. Görünüşsel sınıflandırmalar için bk Rothstein (2008).

Zamanlarla ilgili çalışmalarda, bir biçimin hem dışsal (zamansal) hem içsel (görünüşsel) özellikleri açısından bir bütünlük içinde incelenmesi, özellikle karşılaştırmalı çalışmalarda işlevsel yönlerinin doğru tespit edilmesi açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın gereğince, bir kaç dilbilgisel kavramın dilbilimi sözlüklerindeki tanımları verilecektir.

Matthews'a göre bitmişlik fiilin ortaya koyduğu bir özelliktir ve bir eylemi ve onun gelişimini, zamansal bir bütünlük içerisinde ele alır (2007:271).

Aslında Matthews'in görüşüne çok benzer bir şekilde *Glossary of Linguistic Terms*'da, bitmişlik görünüşü için *Bir duruma ya da eyleme anlık bir bakış açısıyla bir bütün olarak bakmaktır. Bu görünüşte, eylemin gerçekleştiği zamanın iç zamansal yapısıyla ilgili bir okuma yoktur* (<http://www.glossary.sil.org/term/perfective-aspect> erişim: 20.05.2017)

demektedir. Buradan bile bitmemişlik ile ilgili bir çıkarım yapılabilir. Demek ki, bitmemişlik görünüşü eylemin iç zamansal yapısıyla ilgilidir.

Comrie de tamamlanan görünüş ile bitmişlik görünüşünü bir birinden ayırmak gerektiğine vurgu yapar. Ona göre bitmişlik bitmemişliğe karşılık bir terimdir ve bir duruma bir bütün olarak bakış açısı sergiler. Bitmemişlik ise eylemin iç zamansal yapısıyla ilgilenir. Tamamlanan görünüş ise şimdiki zamanla ilişkisi olan geçmiş bir durum için kullanılır. Başka bir deyişle, tamamlanan görünüş geçmiş bir eylemin konuşma anındaki sonucudur (1976:12).

Comrie yine bitmişliğin karakteristik özelliklerinden çok önemli birisi de tamamlanmış olan bir eylemi ifade etmesidir. Buradaki completed (tamamlanan) olmak complete (bütüncül) olmakla farklı bir kavramdır. Bu iki tabirin arasındaki fark görünüş konusunda çok önemli bir ayrıştırmayı gerekli kılmaktadır. Evet, bitmişlik başlangıcı, ortası, bitişi olan bütüncül bir eylemi ifade eder. Ancak, tamamlanmış olmak, bir durumun bitişine daha çok yoğunlaşmaktadır. Bitmişlik görünüşü ise aksine eylemin bitiş noktasına, yani son sınırına eylemin diğer

evrelerinden daha fazla vurgu yapmaksızın, bütün evreleri bir bütünlük olarak sunar diye göstermektedir (1976:18).

Demek ki, bitmişlikten farklı olarak tamamlanmışlık görünüşü önceki bir durumun devam eden bağlantısıdır (Comrie 1976:56).

Bybee, Perkins ve Pagliuca ise Hopper ve Givon gibi araştırmacıların tanımlarından istifade ederek bitmişlik görünüşü ile tamamlanmışlığa şu şekilde detaylı bir tanımlama yapmıştır: Bitmişlik görünüşü bir durumun ya da eylemin anlık olmasıyla nitelenir. Bitmişlik görünüşü bir birinden ayrı olayların sırasıyla anlatımı için kullanılır. İşte bu olaylar içinde bulunduğu durumun dışındaki durumlarla olan ilişkisinden bağımsız şekilde kendi içinde açıklanır. Bu sebeple de çoğu zaman geçmişte yaşanmış olaylar için kullanılır. Tamamlanmışlık ise bitmişlik görünüşünden farklı bir terimdir. Çünkü tamamlanmışlık görünüşü ardı ardına gerçekleşen bir takım olayları anlatan fiilleri işaretleyemez. Sadece anlatılan bir eylemin öbüründen önce gerçekleştiğini gösterebilir (1994:54).

Bhatt & Pancheva'ya göre bitmişlik ve bitmemişlik görünüşü gramatikal görünüş kategorisinin iki kolunu oluşturmaktadır. Bunlar bir birlerinin karşıtlarıdır. Bitmişlik ve bitmemişlik görünüşleri arasındaki fark, bitmişliğin olayı (event) dışarıdan bir bütünlük olarak gözlemlerken, bitmemişliğin ise olayı içten gözlemlemesidir (2005:2).

Comrie bitmemişlik görünüşünün bir durumun iç zamansal yapısıyla ilişkili olduğunu ve söz konusu durumu içten gözlemlediğini söylemektedir (1976:23)

Bitmemişlik bir olayın ya da bir durumun iç zamansal yapısı üzerine yoğunlaşan bir görünüş biçimidir.

Sonuçsallıkla ilgili Crystal (2011:415), *Result* maddesinde şu açıklamayı yapar: *Gramer ve semantikle ilgili bir terim. Anlamında sonuç ya da etki ifade eden cümle ya da unsurla ilgili bir kavram.* Buradaki unsur dediğimiz şey, Türkçede *sonuç olarak* gibi zarflarla da niteleme öbekleriyle de “böylece, bu sebepten, bundan dolayı vs.” gibi yapılarla da ortaya çıkabilmektedir. Yani cümleyi bir sonuca bağlamak için hizmet eden tüm bu unsurlar sonuçsallığın belirlenmesinde kritik unsurlardır.

Comrie, sonuçsallığı bitmişlik görünüşünün bir tipi olduğunu, sonuçsallık kavramının, tamamlanmışlık görünüşünde olduğu gibi, bir durumun bütününe değil, son safhasına daha çok vurgu yaptığını belirtmektedir (1976:20-21).

Yine Comrie sonuçsallık taşıyan bitmişlikte, şimdiki bir durumun geçmişte gerçekleşmiş bazı durumların sonucu olduğunu İngilizcedeki *John has arrived* ve *John arrived* cümlelerini karşılaştırarak, ilkinde *John*'un gelmesi gibi bir durumun şimdi de sürmekte olduğunu, ikincisinde öyle olmadığını belirterek açıklamıştır (1976:56).

Bildirme cümlelerinde (bazen başka cümle tiplerinde de gözküyor) açık ve gerekli bir şekilde işaretlenerek konuşanın konuşmasının delile dayalı kaynağını gösterir. Bu sistem Papua dillerinden Fasucada çok zengin bir sistemdir. Örneğin İngilizcedeki *it's coming* bu dilde bilgi kaynağının farklılığına göre sekiz farklı şekilde çevirilebiliyor Trask (1993:95).

apere: 'ben gördüm'

perparakae: 'ben duydum'

pesareapo: 'bir kanıttan yola çıkarak dolayı çıkarım yaptım'

pesapakae: 'Biri öyle söylemiş ama kim olduğu hakkında bilgim yok'

pesaripo: 'birinden duydum ve o adamın kim olduğunu biliyorum'

pesapi: 'bence öyledir'

Gerçi dilbilim sözlüklerinde bu terimin açıklaması da kısmen farklılıklar arz etmektedir. Crystal evidensiyelliği daha farklı bir şekilde şöyle anlatmaktadır: *Evidensiyellik, bir bilginin konuşur tarafından ortaya atılması ve bunun doğru olup olmadığına inanıp inanmamak dinleyicinin kendisine bırakılmasıyla ilgilidir. Yani bu dinleyici tarafından değerlendirilecek olan, semantikteki epistemik kiplik (epistemic modality) türüdür. Evidensiyel yapılar konuşanın kanıtlara dayanarak durumla ilgili konuşmasındaki kararlılığını aksettirir (İhtimal ya da gerekliliği değil). Konuşan, cümlede bu kararlılığı ifade ederken bazen "ben öyle olduğunu gördüm" "ben öyle olduğunu duydum" "ben bununla ilgili ipucunu gördüm (Ama olay anında orada değildim)" "ben birinden olayın gerçekleştiğiyle ilgili bilgiyi aldım" gibi eklemeler yapar* (2011:176).

Yukarıdaki gibi bir yorumlamaya dayanarak, konuşanın belli bir durumla ilgili konuşması yine belli bir sebebe dayanmaktadır. Bunun doğruluk payı ne kadar

olduğu ve kesin gerçek olduğuyla ilgili ikna olup olmama meselesi dinleyicinin kendi değerlendirmesine kalmıştır.

1. BÖLÜM

ÇAĞDAŞ UYGURCADA GEÇMİŞ ZAMAN

Türkçede olduğu gibi Çağdaş Uygurca için de en temel zaman ilişkisi önceliklidir. Çağdaş Uygurcanın zaman sistemi dilciler tarafından en çok kabul görülen görüşle şimdiki zaman ve geçmiş zamandan ibaret iki farklı zamanla ele alınmaktadır. Çağdaş Uygurcada gelecek zamanın da olduğu yönündeki görüşlerle ilgili Tömür daha önceki bir çok araştırmada gelecek zaman olarak saptanan *-(l/y) du* biçiminin, geleceği anlatmanın dışında, hem şimdi gerçekleşmekte olan, hem daima mevcut olan bir durumu da anlatan bir biçim olduğunu (örneğin: *u mektepte okuydu / u hetni çiraylıq yazıdu. O öğrencidir / Onun yazısı güzeldir*) göstererek reddeder. Böylelikle Uygurcadaki zamanları geçmiş ve geçmiş olmayan zamanlar olarak ayırmak gerektiğini söyler (1986).

Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapıları ise, *addi ötken zaman* (basit geçmiş zaman) ve *ötken zaman* (geçmiş zaman) olarak sınıflandırılmıştır. Türkçedeki durumdan farklı olarak hepimize malum olan *-DX* geçmiş zaman biçiminin dışında, Çağdaş Uygurcanın basit geçmiş zaman biçimleri kipsel ve görünüşsel anlamlar taşımasından dolayı *-XptX* ve *-GAn* biçimlerden de oluşabilmektedir. Bunların arasındaki farklılıklar tek tek inceleneyecektir. Sınıflandırmada, basit geçmiş zaman kolu dışında, görünüş ve kipsel işleve göre sınıflandırılmış kollar vardır. Aslında, *-DX* biçimin dışında kalan bütün geçmiş zaman biçimleri çok farklı işlevsel yönleri sahiptir. Onlar hem kipsel hem görünüşsel farklılıklarla çeşitlenebilmektedir. Çağdaş Uygurcadaki zamanla ilgili çalışmalarda ilk kez zaman ile birlikte kiplik ve görünüş konusunu da göz önünde bulundurarak yapılan çalışma olmasıyla Hamit Tömür'ün *Hazirqi Zaman Uyghur Tilining Gramatikisi* adlı morfoloji çalışmasının büyük bir önem arzettiğinden bahsetmiştik. Ancak her çalışmada olduğu gibi çalışmanın üzerinde daha çok tartışılması ve durulması gereken yönleri vardır. Bunları yazımızın ilerleyen kısımlarında ayrıntılı bir şekilde tartışacağız. Hamit Tömür'e göre Çağdaş Uygurcada zamanlar tamamlanmışlık, bitmemişlik, süreklilik ve amaç bildirmeleri gibi bir takım içsel anlamsal katmanları ifade ederek ortaya

çıkmaktadır. Bunlardan sonuncusu dışında diğerleri görünüş kavramlarıdır. Tömür'ün tasnifi şu şekilde (2011: 286):

Zaman Sistemi:

Basit Zaman
Tamamlanmışlık
Bitmemişlik
Süreklilik
Amaç

Gulcalı'da Çağdaş Uygurcada geçmiş zamanlarla ilgili makalesinde bütün geçmiş zaman yapılarının çekimlenmiş ve tablolaştırılmış halini Tömür'ün çalışmasındaki tablolaştırılmış şekline göre vermiştir. Tablolar için Gulcalı (2016)'ya bakınız.

Hamit Tömür'e göre geçmiş zaman yapıları arasındaki farklılıkların kipselliğe ve görünüşe göre ortaya çıktığını, zamansal olarak aynı kategoride olan farklı biçimlerin bu kipsel ve görünüşsel farklılıklara göre bir birinden ayrıldığını görürüz. Kipsellik, aynı zamansal değer taşıyan biçimbirimlerin farklı çeşitlerinin oluşumunda çok önemli etkenlerden biridir. Palmer, kip ve kipsellikle ilgili çalışmasında kipliklerle ilgili şu şekilde bir sınıflandırma yapmıştır (Palmer 2001:22):

:

Propositional modality
Epistemic
Speculative
Deductive
Assumptive
Evidential
Reported: Reported (2), Reported (3), Reported (Gen)
Sensory: Visual, non-Visual, Auditory
Event modality
Deontic
Permissive
Obligative
Commissive
Dynamic
Abilitive
Volitive

Tablo 6

Çağdaş Uygurcada on üç tane kiplik şekli varken, bunlardan beş tanesi zamanların oluşumu için hizmet etmektedir. Çağdaş Uygurcanın zaman yapılarında karşılaşılabileceğimiz kiplikeri bu çalışmada Türkçeye *Direk bildirme kipi*, *dolaylı bildirme kipi*, *söylentili bildirme kipi*, *soyut tahmin bildirme kipi* ve *somut tahmin bildirme kipi* olarak çevirebiliriz. Bunların hepsi hemen hemen yukarıdaki Palmer'in sınıflandırmasında önerme kipleri kategorisine dahil edilebilir.

Bu bölümde Çağdaş Uygurcadaki geçmiş zaman biçimleri ile ilgili genel bir bilgi aktarımı yapacağım. Ancak Uygurcadaki geçmiş zaman yapılarının tablolaştırılmış şekliyle, çekimlenişi, olumsuz şekilleri ve çekimlenirkenki fonetik değişimleriyle ilgili Gulcalı kendi çalışmasında tanıtım amaçlı bilgi verdiği için, bu bölümde onları tekrar geniş bir yelpazede sunmayacağım. Sadece geçmiş zaman yapılarının işlevleri üzerindeki incelemeye ağırlık vereceğim. Basit geçmiş zaman yapıları diğer tüm geçmiş zaman yapılarının temeli niteliğinde olduğundan, basit biçimler hakkında daha ayrıntılı bir inceleme yapacağım.

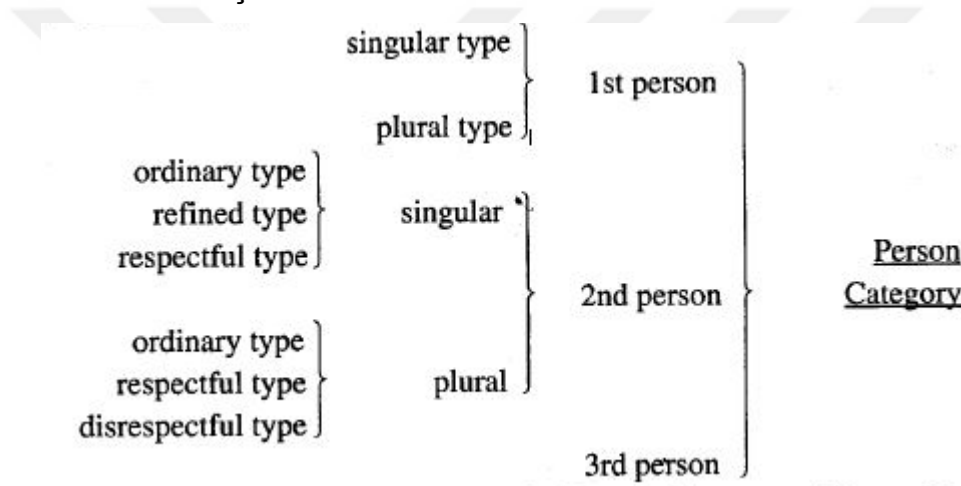
Yukarıdaki sınıflandırma tamamen Tömür'ün çalışmasına istinadendir. Ancak bu çalışmada, Tömür'ün basit geçmiş zaman kategorisine dahil ettiği $-XptX$ ve $-GAn$ biçimlerini basit geçmiş zaman olarak sınıflandırmadan, dolaylı geçmiş ve postterminal geçmiş olarak aldım. Basit geçmiş zaman sadece $-DX$ biçiminden ibarettir. $-DX$ dışındaki $-XptX$ ve $-GAn$ 'ın temel biçimlerini temel zaman biçimleri olarak adlandırdım.

1.1 Temel Geçmiş Zaman

Çağdaş Uygurcada geçmiş zamanın $-DX$ biçimi dışında $-Xptı$ ve $-GAn$ biçimleri olduğundan bahsetmiştik. Tömür bu $-XptX$ ve $-GAn$ biçimlerini hem kipliklere, hem bir nevi eylemin içerdiği bilginin edinme yoluna ve aktarıcının bilgiyi aktarma tarzına dayanarak tahmin, sonuçsallık ve dolaylılık gibi sebeplere bağlamıştır (2011: 288-293).

1.1.1 –XptX Geçmiş Zaman Biçimleri

Geçmiş zamanın temel –XptX’lı biçimlerinin iki şekli vardır. Bunlardan biri -Xptı+şahs eki şeklinde karşımıza çıkar. Buna dolaylı geçmiş zaman kipliği denmektedir. Çağdaş Uygurcada ikinci şahıs tekil ve çoğul çekimlerinin yanı sıra, hitap şeklinin değişimine göre, ikisinin de *hürmet türü*, *setleme türü*, *sipaye türü*, yani *saygılı hitap şekli*, *kaba hitap şekli*, ve *kibar hitap şekli* dediklerimiz şekilleri de vardır. Türkçede saygılı hitap şekli 2.kişi çoğul Uygurcadaki ile aynı şekilde ifade edilirken, Uygurcada saygılı hitap şekli dışında yukarıda bahsettiğimiz farklı türleri de mevcuttur. Şahs kategorisinin bu türleri şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Tablo 7 (Tömür: 2003:298)

Dolaylı geçmiş zamanda ikinci şahsın tekil saygılı hitap şekli ve çoğul saygılı hitap şekli dışında diğer bütün çekimleri –Xptı+Şahıs eki *kaba/kibar* olarak değil, -turur yardımcı fiilinin kısaltmış hali -tX düşmesiyle, –Xp+Şahıs eki *kaba/kibar* şeklinde görülmektedir. Tömür’e göre *Vasıtalı beyan*, yani dolaylı anlatım olarak sınıflandırılan bu zaman şekli, eylemin belli kanıtlara ya da birilerinin tanıtımına ve söylemine dayanarak aktarıldığını öne sürmektedir (2011:269). Ancak, bu zaman biçiminin bunların dışındaki işlevleri de vardır. Öztürk söz konusu geçmiş zaman şeklini duyulan geçmiş zamanın ikinci tipi olarak almıştır (1997:121-122). Ercilasun (Ed.) ise belirsiz geçmiş zamanın bir tipi olarak göstermektedir (2012: 387-388).

-XptX ve Dolaylılık

Çağdaş Uygurcanın -(X)ptX geçmiş zaman şekli (+IND) (+PPAST) bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu da bize olayın kritik sınırı aşıldıktan sonraki safhada inceleme imkanı verir. -tı eki ise eylemi geçmişteki bir noktaya taşımaktadır. Konuşma anı itibariyle eylemin kritik sınırı çoktan aşılmış ve gerçekleşikten sonra eylemin kendisi bir kenara çekilmiş bulunmaktadır. Konuşur eylemin kendisinden değil, onun bıraktığı izlerden yola çıkarak bilgiye ulaşıyor ya da bilgiyi birinin aracılığıyla elde ediyor ve hatta bizzat kendisi bu eylemi gerçekleştirmiş olsa bile, o anda farkında olmayarak sonradan hatırlıyor. Bu sebeple eylem hakkındaki bilgi konuşur tarafından dolaylı elde edilmiş olmaktadır. Bu da söz konusu biçimin dolaylı geçmiş zaman olmasının sebebidir. Dolaylı bilgiler (1) Alıcıya birinin anlatmasıyla edinilir (2) Alıcı kendi çıkarımlarıyla edinir (3) Alıcı duyu organlarıyla bilginin bıraktığı izlere doğrudan rastlayabilir (Johanson 2003:275). Bu nokta çok önemlidir, doğrudan ulaşılan şey eylemin kritik sınırının aşılmakta olduğu o an ya da gerçekleştiği o an değil, onun izleridir. Ancak Çağdaş Uygurcadaki bu geçmiş zaman biçiminin eylemin izlerine değil, kendisine şahitlik edildiği bir durumda bile kullanıldığını göreceğiz. Bu açıdan bakıldığında, -(X)ptX biçiminin söylentili geçmiş zaman olarak bilinen zaman şekli de yine dolaylılık içermektedir. Fakat söylentili ve dolaylı biçimler arasında semantik anlamda bir görev paylaşımı ya da başka bir deyişle birinin öbürüne göre daha yoğun ve ağırlıklı olarak üstlendiği bir görevi vardır. Aslında söylenti de bir dolaylılık işaretler. Ancak Tömür'ün onu dolaylılıktan ayrı olarak göstermesinin sebebi aralarındaki ince bir farktan dolayıdır. Bir sonraki zaman şeklini incelerken bu konuya değineceğiz. Şimdi şu örneklerle bakalım:

(1) -*Yağ, buyruğ aħşam keptu. İşençlik yerdin ańlıdim. Undağ bolsa mudir sendin yuşuruptu.* (ÇQ:196)

-*Hayır, emir dün akşam gelmiş, iyi bir yerden işittim. Demek ki müdür senden sakladı.* (ÇK:138)

(2) – *Bir neççe ketim öyünge kirdim, harğinińdin şunçilik tatlıq uħlap kėtipsenki, oyğitişka kıyalmıdım.* (ÇQ:526)

-Bir kaç defa odana geldim, o kadar yorgun uyuyordun ki, kıyamadım.

(ÇK:362)

(3) –Peķir mest bolup ǵélip, hetni taşlap kétiptimen bégim- dédi Vangı.

(SB:71)

-Beyim, bendeniz sarhoşluktan mektubu orada unutup gitmişim.

(4) –Sizni melum ǵılǵan Licin digen ademmu yénimizda turuptu mana!

Sizinle ilgili ihbarda bulunan kişi de yanımızda duruyor işte!

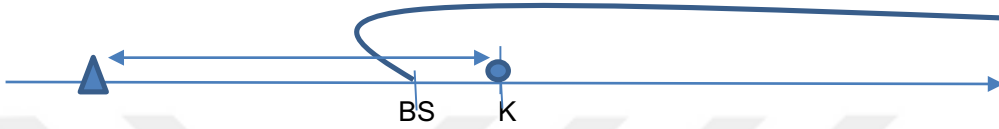
Örnek (1)'de konuşur dün akşam gelmiş olduğunu güvenilir birinden duyuyor. Yani dolaylı bir şekilde birinin anlatmasıyla bilgiyi elde ediyor. Bu yüzden dinleyiciye bilgiyi aktarırken dolaylı geçmiş zamanın -XptX biçimini kullanmıştır. Aynı örneğin sonunda ise bir çıkarım söz konusudur. Durumdan habersiz olan Feride'yi görünce, bilginin müdür tarafından gizlendiğini çıkarım yoluyla düşünmüştür. Böylelikle aynı örnekte bilginin iki türlü edinimi göz önünde canlanıyor.

Örnek (2)'de konuşur gözleriyle, yani duyu organlarının yardımıyla bilgiyi algılayarak elde ediyor. Eylemi gerçekleştiren şahsın uykusunun ağırlığını fark ediyor. Bu durumda yorgunluktan uykuya daldığını belli edecek izler ortada olmalıdır ki, bunu görerek anlayabilsin.

Örnek (3)'te ise olay konuşanın kendisi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak eyleme bizzat katılmış olsa da, bilinçli olarak yapılan bir durum değil. Sonradan ne olup bittiğini hatırlaması söz konusudur.

Bu biçimin şimdiye kadar incelediğimiz özellikleri ve işlevleri çok da tahminimizin dışında değildir. Ancak örnek (4) tamamen farklı bir tablo çizmektedir. Bu işlevi de söz konusu biçimin Türkçedeki -mXş ile işlevsel yönden paralellik göstermediğinin bir kanıtıdır. Örnek (4)'e bakalım, Türkçede ancak şimdiki zamanla ifade edilebilen yüksek odaklı bir eylem Çağdaş Uygurcada dolaylı geçmiş zamanla da ifade edilebilmektedir. Nitekim, örnek (4)'ün bağlamında ifade edilen bu anlamsal değer Çağdaş Uygurcada sadece bu dolaylı geçmiş zaman biçimiyle en uygun ifade edilmiş olur. *turmak* başlangıç dömüşümlü bir fiil ve sürme aşaması söz konusudur. Yerine Çağdaş Uygurcanın bütün diğer zaman şekillerini denesek, sadece süreklilik ifade eden yapılarda bulunan -(X)vat, -mAktA şekilleri bağlamı yine bir nevi kurtarıyor gibi

gözükse de, $-(X)ptX$ 'nın o cümle bağlamında verdiği anlamsal değeri karşılayamaz. Olay konuşma anında yaşanıyor, izleri değil, olayın kendisine şahitlik ediliyor. Ne çıkarsama var, ne de başka bir dolaylılık belirtisi. O zaman neden bu zaman biçimi kullanılıyor? Bu durumu zaman çizgisinde inceleyelim. *turmak* ön dönüşümlü bir eylemdir. olayın başlangıç sınırı aşılmıştır. Ama olay başlangıç sınırı aşıldıktan sonraki safhada hala devam ediyor, bitiş sınırı belirsiz, sonsuz ve durağan bir kılınışa sahiptir. Bunu zaman çizgisi üzerinde şöyle gösterebiliriz.

Olay konuşma anından önceki bir zaman noktasında başlangıç sınırını geçmiştir. Ama bitiş sınırına henüz ulaşılmamıştır. Bu yüzden olay devam ediyor. Ancak olay konuşma anında gözlemleniyor. Kritik sınırı aşıldıktan sonraki bir safhada, konuşma noktasında yoğun bir şekilde gözlemlenebilir. Bu yüksek odaklı bir eylem olmasının da sebeplerinden biridir. K noktası hem konuşma hem referans noktasıdır. *Turmak* eyleminin başlangıç sınırı aşıldıktan sonraki safhası K noktasının üstünde, yani yuvarlak ile belirttiğimiz noktada yoğun bir şekilde varlık göstermektedir. İşte bu nokta, eylemin görünüş noktasıdır ki, bizi bütün kılınışın sadece o noktasına odaklıyor. Bu odaklanmanın asıl sebebi ikinci bir olayla ilgilidir. İhbar etmeyle. Bu eylemi de üçgenle ifade edersek, adam orada *turmak* eylemini gerçekleştirdikten sonra, eylemin konuşma anında yüksek odaklılığın ortaya çıkması belli bir ölçüde bir önceki ihbar etme olayına borçludur. Eğer ihbar etme olayı olmasaydı, *turmak* eylemi kritik sınırı aşıldıktan sonra, konuşma anında o kadar yoğunluğa maruz kalmazdı. Başka bir deyişle, konuşan kişi konuşma anında, eylemi gerçekleştiren kişiyi göstererek, kritik sınırı aşıldıktan sonraki olayın konuşma anında hala sürmekte olduğuna vurgu yapma gerekliliği duymazdı. O yuvarlak noktanın ortaya çıkmasına sebep olan etkenlerden biri de bir önceki olayı temsil eden üçgendir. Böylece $-(X)ptX$ konuşma anıyla an itibarıyla aynı anda yaşanmakta olan bir eylemi ifade etmekle Türkçedeki $-(X)yor$ ile hemen hemen aynı işleve sahip olabilmektedir. Demek ki, bu geçmiş zaman yapısının bazen

de intraterminal biçimlerin sahip olduğu yüksek odaklı eylemleri anlatmakla, genel işlevi dışında ortaya koyduğu farklı bir görünüş işlevinin olduğunu görebiliyoruz. Aslında bu biçimin yüksek odaklılığına Rentzsch (2005:109) dikkat çekmiştir. Ancak söz konusu $-(X)ptX$ biçiminin böyle bir işleve sahip olması bir başka olayla ilişkili olmasından dolayı değildir. Aslında bu biçimin asıl bünyesinde bulunan bir $-turur>-tı$ filinin mevcudiyetini düşünürsek, bunu anlamlandırmak çok da zor olmaz. Çağataycada $-A turur$ şeklinde şimdiki zamanı ifade edebilen bir biçimin izlerine rastlarız. Günümüzdeki bazı Türk dillerinde $-(X)p tur$ şekliyle şimdiki zamanı ifade edebildiğini de görürüz (Argunşah 2013:168, Ayan & Ericlasun 2015:105). Bu sebeple, söz konusu biçimin kendisi aslında zaten bir nevi şimdiki zaman ifade etmeye de elverişli olan biçimdir. Çağdaş Uygurcada bazen sınırlarsonrası dolaylılık, bazen sınırlararası odaklılık ifade edebilmesinin sebebi de budur.

Yukarıda bahsettiğimiz $-XptX'$ lı geçmiş zaman dışında, $-XptX'$ lı başka bir geçmiş zaman şekli de vardır. Bu geçmiş zaman şekli $-XptX+dek/mlş$ ve şahıs eklerinin eklenmesinden oluşmaktadır. $-mlş$ şahıs eklerinden önce de sonra da gelebilir. Bunu çalışmamda bir önceki $-XptX'$ lı geçmiş zamandan farklı olarak söylentili geçmiş zaman diye aldım. Ancak bir önce bahsettiğimiz zamanla bu zaman yapısı arasında dolaylılık açısından kısmen örtüşme söz konusudur. Türkiye'deki Çağdaş Uygurcayla ilgili çalışmalarda bu zaman şeklinden pek bahsedilmemiştir. Gulcalı, Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapılarıyla ilgili tanıtım nitelikli çalışmasında geçmiş zamanın bu şeklinden Duyulan Geçmişin Rivayeti olarak bahsetmiştir. Gulcalı'ya göre bu yapı Türkçede hem $-mXş$ hem $-mXşmXş'lı$ ile de paralellik gösterebilmektedir (2016:127).

$-(X)ptı$ Söylenti

Bu zaman şekli yine yukarıda incelediğimiz zaman şekli gibi dolaylı geçmiş ifade eder. Görüldüğü gibi bu zaman şeklinin fazladan sahip olduğu $-dek$ ve $-mış$ ekleri vardır. Bu ekler söz konusu zaman şeklinin bir önceki zaman şeklinden semantik olarak farklı işlevler yansıtmaya yol açmaktadır. Dolaylı

geçmiş zaman şekliyle bu zaman şekli arasındaki farkı daha iyi görebilmek için yine bir örnekle yola çıkalım:

(5) *Apam maña ķariymighudek dericide ķattik késel bolğaçķa, melum vaķıt béķiksiz ķaptimen. Aylap hizmetkarlarnıń öyide sersan boptimen. Kéyin yézilarnıń biridin Fatime isimlik ķarançuqi yok erap hotunni téiptu. Fatime yéķinda ölgen balisidin ķalghan süti bilen méhrini maña bériptu (ÇQ 2016:6).*

Bir zaman pek sefil olmuşum...Aylarca hizmetçi odalarında sürünmüşüm. Sonra köylerden birinde Fatma diye kimsesiz bir arap kadını bulmuşlar... Fatma yeni ölmüş çocuğundan boş kalan memesini ve kalbini bana vermiş. (ÇK:8)

Örnekte dolaylı geçmiş zaman şekli kullanılmıştır. Metinde bize sunulan bilginin konuşan tarafından ya biraz büyüdükten sonra o Arap hizmetçiyi görmesinin bir kanıt teşekkül etmesi, ya da birilerinin ona sonradan olup bitenleri anlatmasından edinilmiştir. Yani, ya bir çıkarım, ya da duyulan edinim söz konusudur. Böylelikle dolaylı bilgi ediniminin araçlardan öğrenerek ve eylemin sonuçları ya da izlerinden hareketle mantıksal çıkarım yaparak elde etmiş olmak gibi üç türünden ikisi devreye girmiş oluyor. Asıl amacımız önceki zaman şeklinde çoktan incelediğimiz olasılıkları tekrar incelemek değil, bu örnekte yer alan eylemleri söylentili zamanla çekimlendirerek ortaya çıkan görünümü bir önceki zaman şekiyle karşılaştırarak daha iyi kavrayabilmektir.

(6) *Apam maña ķariymighudek dericide ķattik késel bolğaçķa, melum vaķıt béķiksiz ķaptudekmen. Aylap hizmetkarlarnıń öyide sersan boptudekmen. Kéyin yézilarnıń biridin Fatime isimlik ķarançuqi yok erap hotunni téiptudek. Fatime yéķinda ölgen balisidin ķalghan süti bilen méhrini maña bériptudek.*

Burada konuşan için metinde sözü edilen eylemler daha uzaklaşmış bir durumdadır. Başka bir deyişle önceki örnektekinden daha müphem bir bilgi söz konusudur. İkisinde de birilerinin aracılığıyla bilgi edinimi söz konusudur. Ancak

–dek ekinin getirilmesi eylemin çıkarıma dayalı bir şekilde edinilme ihtimalini artık ortadan kaldırıyor. Sadece birinin aracılığıyla öğrenmiş olması olasılığı mevcut. Birinin aracılığıyla edinilmiş bilgi dahi olsa, eyleme bizzat şahit olan birinden öğrenilmiş olup olmadığı da belirsizdir. Yani bir nevi olayları anlatan kişinin de bu olayları birinden duymuş olma ihtimali devreye giriyor ki, konuşana aktarılan bilgi zaten ikinci el bir bilgi olabilir. Bu, eylemlerin konuşan açısından daha uzakta ve daha müphem bir bilgiye dönüşmesine sebep oluyor. Böylece konuşanın çıkarım yapabilmesi tamamen söz konusu olamaz. Üstelik bilginin algılamalı olması ihtimali de artık mevcut olamaz. Önceki örnekte dolaylı bilgi ediniminin iki türü olasılık gösterirken, artık bir türü daha elenmiş durumdadır. Tam da bu yüzden, bu zaman şekli sanki bir söylenti havası estiriyor. Bu sebeple çalışmamızda bu zaman şeklini hep söylentili zaman şekli olarak ele aldık.

Söylentili geçmiş zamanın ikinci bir şekli ise – *mXş* ile işaretlenen biçimdir. Aslında bu biçimle –*Dek* biçim arasında çok ince bir anlamsal ayrım vardır. – *mXş*’ın örneklerinden bu ayrımı keşfetmeye çalışalım.

(7) –*Némilerni démidi deysiz, hem céniğa kest kılıp, hem ehvalini soraptımışmen.* (ÇQ:175)

–*Aman, neler söylemedi? Hem canına kasetmişim, hem de üstelik keyif soruyormuşum.* (ÇK:123)

(8) *Yüzsizlikligimiz şu dericige yéiptuki, bu yerniñ örp-aditi, ippet nomusini ayağ asti kıptumışmiz. Etrapimizdiki kişileri közge ilmaptumışmiz. Hemme ademge seni ağriğ dep cakarlap koyup, dalalarda kıltuqlışip, dovenge minip oynaptumışmiz. Hizmetni taşlap bağcamda at çapturup oynaptumışsen.* (ÇQ:463)

Yüzsüzlüğü o derece ileri vardiirmışız ki, bir memleketin örf ve adeti, ırz ve iffeti ile alay etmişiz. Etrafımızdaki insanları hiçe saymışız. Herkese seni hasta diye ilân ederken tarlalarda kol kol düvene binmişiz. Vazifenle meşgul olacağın yerde bahçemde at koşturmuşsun. (ÇK:317)

Örnek (7) ve (8)'de konuşanın gerçekleşen olaydan yakınma, hoşnutsuz olma, yaptıklarının o şekilde algılanmasından rahatsızlık hissettiği anlaşılabilir. Aslında durumun öyle olmadığı fikrini öne çıkarmak istemesi, “şöyle diyorlar, oysaki neredel!” “Hiç de öyle değil”, “Alay ediyorlar sanki” gibi anlamlara vurgu yapılıyor. Johanson bunlardan *factuality*, *distance*, *irony* olarak bahsetmiştir (2003). Yani daha basit bir dilde özetlersek, bunlar hepsi “paçavra” demek istiyorlar. Kastedilen eylemlerin tutarsız ve yersiz olduğunu, gerçekte böyle durumun söz konusu olmaması gerektiğini belirtme amaçlı kullanımı öne çıkmaktadır. Bu anlamı yansıtabilme açısından, -*Dek*’li söylenti biçimiyle ayrılık göstermektedir.

1.1.2 –*GAn* Postterminal Geçmiş Zaman

Çağdaş Uygurcadaki –*GAn* sıfat fiil eki geçmiş zaman işaretleyen biçimlerin oluşumunda oldukça işlektir. Postterminal geçmiş zaman yapılarından iki tanesi –*GAn* biçiminden oluşmaktadır. Johanson da bu ekin bir postterminallik ifade ettiğini söylemektedir (2003:278-279). Türkçede –*mlş* ile ifade edilen bu işlevi Uygurcada –*GAn* birleşik yapıları ve –*XptX* yapıları karşılar. Bunlardan biri soyut tahminli geçmiş zamandır. Bu geçmiş zaman şekli fiil köküne –*GAn* getirildikten sonra bildirme eki –*DXr*’ın kısaltmış şekli –*DI* ve sonuna şahıs eki eklenerek yapılır. *Körmek* fiili üzerinden örnek verirsek: *Kör-gen+di+men* şeklindedir. Ancak bu zamanın *demek* fiilinin 1.kişi tekil bitmemiş şimdiki zaman şekli olan *deymen* ile birlikte ortaya çıkan bir şekli de vardır. Söz konusu biçim fiil köküne –*DI* görülen geçmiş zaman eki, sonra –*ğu/-ğu* eki eklendikten sonra *deymen* getirilerek yapılır. Örneğin: *Kör-dü-m-gu deymen* şeklindedir. Bu yapının aslında kısmen gramatikleşmiş ve tamamen kalıplaşmış yapı olduğu *demek* fiilinin sadece 1. tekil kişi şeklinde kullanılabildiğini, söz konusu zaman biçiminde *kördukkı deymiz*, *kördiñizgu deysiz* şeklinde olamayacağını, *demek* fiilindeki kişi ekinin önceki fiilin şahsına göre değişemeyeceğini, bütün şahslarda *deymen* şeklinde geleceğini öne sürerek savunmuştur Tohti (2013:58). Çağdaş Uygurcadaki –*ğu/-ğu* eki Türkçede görülmez. Bu ekin çok farklı işlevleri vardır. Geçmiş zaman yapılarını incelerken bu ekin geçmiş zaman yapılarında

üstlendiği işlevleri incelemeye de yer vermek lazım. Bunun üzerinde ilerleyen bölümlerde özellikle duracağım.

-GAn'lı geçmiş zamanın ikinci bir şekli ise -GAn *oḥṣa-y+ṣahs eki* şeklidir. Buradaki *oḥṣamaḵ* fiil kökünden sonra gelen *y*'nin ortaya çıkışı bizi bu yapının eski şekline götürür. Yani bir eski -A zarf fiil eki söz konusudur. *oḥṣa-(y)a-turur+ṣahs eki* şeklinden kısalarak bu hale gelmiştir. Diğer şekilleri -GAn *bolsa+ṣahs eki kérek*, -GAn *çağ-iyelik* ve *bar* kelimesinin ekleşmiş hali şeklindedir. Örneğin: *körgeṇ oḥṣaymen*, *körgeṇ bolsam kérek*, *körgeṇ çéğimba(r)*. Ancak bunlar kalıplaşmış birleşik yapılardır.

-GAn Postterminal Geçmiş Zaman Biçimlerinin İşlevleri

-GAn Çağdaş Uygurcanın zaman çekimlerinde yukarıda bahsettiğimiz iki türlü çekimlenmeye açıktır. Tömür'e göre bunların biri somut (nesnel) tahmindir, biri soyut (öznel) tahmindir.

Bu iki zaman biçiminden bahsetmeden önce -GAn ekinin işlevini açmak gerekir. Çağdaş Uygurcanın çekim sistemi üçlü alt sisteme sahiptir. Bunlar IPAST (dolaylı geçmiş) :-(X)ptX, PAST (postterminal geçmiş): -GAn ve DPAST (direk geçmiş): -DI şekillerine sahiptir. Bir başka ifadeyle Uygurca Türk dilleri arasında en kapsamlı evidensiyel sisteme sahip dillerden biridir. Bu eklerin arasında -GAn tamamlanmışlığa benzer bir anlam değerine sahiptir (Johanson:2003). Kimi zaman -GAn biçimleri yine dolaylılık bildiren ek fiillerle birleşerek dolaylılık anlamı ifade eden yapıları oluşturabilmektedir. Çağdaş Uygurcada -GAn eki sonuna -*idi* (>*erdi*) ya da -*iken* (>*erken*), -*di* (>*dur*) gibi ek fiillerinin ekleşmiş şekilleri ve kalıplaşmış birleşik fiil yapılarını alarak farklı epistemik olgular yaratabiliyor. Bunlardan biri de öznel ya da soyut tahmin ifade eden biçimdir. Daha iyi açıklayabilmek için yine örneklere başvuralım:

(9) -*yok bolup ǵalginińǵa ḥapa bolduńǵu deymen.* (ÇQ:57)

-*Bulunmadığına üzıldün, değil mi?* (ÇK:42)

(10) *İşengüm kelmeytti, birer muhim sevep bolmisa, kamran némişka méni izdep kélidu? Mişel belki ḥata körüp ǵalgandu.* (ÇQ:56)

İnanamıyorum, bir büyük sebep yokken, Kâmrân beni aramağa gelmiş olsun! (ÇK:42)

- (11) **Kim bilidu** u *kañçilik meptun kılarlık ayaldı! Kim bilidu*, saña *kañçilik yékimlik sözlerni éytqandu*, *kañdañ çiraylık hetlerni yazğandu*. (ÇQ:474)

Kim bilir, ne kadar cazibeli bir kadındı! Kim bilir sana ne güzel şeyler söylüyor, ne güzel mektuplar yazabiliyordu. (ÇK:325)

- (12) *Ular yıraqlap ketkendin kéyin, bu yerge kélip uyağ buyağğa qarapmu heliki ayalning qarisini körmedim. Yaki u keçip cenini daldığa alğandu. (KBŞ:65)*

Onlar uzaklaştıktan sonra buraya gelip sağa sola bakındım ama o kadının izine bile rastlamadım. Belki de kaçmış, canını kurtarmıştır.

- (13) –*Şundağ ependim, körüşkinimiz üçün hoşhalmen, şeyh ependi biraz yahşi bolup kalğandu, inşalla,-dedim. (ÇQ:335)*
Öyle mi efendim, görüştüğümüze memnun oldum. Şeyh efendi biraz daha iyiler inşallah, dedim. (ÇK:232)

Yukarıdaki örneklerin hepsinde konuşanın kendi düşüncesine göre (belli bir nesnel kanıttan yola çıkılmıyor) geçmişte yaşanıp sona ermiş olan bir olayın gerçekliği üzerine tahmin yürütülüyor. O zaman bu tahmin işlevini gören ek ya da biçim hangisidir? Örnek (9)'da eğer *deymen* yardımcı fiilini çıkarırsak *yoğ bolup kalğınımğa hapa bolduñgu* diye bir cümle elde ederiz. Bu Türkçede *bulunmadığına üzüldün ya* ya da *bulunmadığına üzüldün ya işte* gibi bir anlam taşıyor. Değiştirilen cümlede tahmin değil aksine konuşanın bizzat eylemin gerçekleştiği noktaya, yani kritik sınırın aşıldığı o ana şahit olduğunu görebiliriz. Burada bir tahmin söz konusu olmaktan çıkıyor ve konuşan üzülmeye gibi bir ruhsal eylemi gerçekleştiren kişinin üzüldüğü anı gösterimsel olarak dile getirirken, onun üzüldüğüne gayet emin bir çıktı ortaya koyar. Eğer –*Gu* ekini çıkarırsak *yoğ bolup kalğınımğa hapa bolduñ deymen* olarak değişir ve *bulunmadığına üzüldün diyorum* diye bir cümle olur. Ki burada tahmin yoktur.

Demek ki ne *deymen* ne de *-Gu* tek başına tahmin anlamı oluşturmaz. Ancak bu ikisi birlikte olduğu zaman tahmin anlamı oluşturabilmektedir. Bu açıdan *-Gu*'nun söz konusu örnekte üstlendiği işlevlerini şu iki türlü özetleyebiliriz. (1) Eylemi anlatan ana fiili yardımcı fiile bağlayarak, yardımcı fiille birlikte tahmin anlamı ifade eder. (2) Odaksılık ifade eden bir ek. İkinci işlevini daha iyi anlayabilmek için aynı örnekteki *-ğu* ve *-deymen* biçimlerinin ikisini de çıkartırsak, *yoğ bolup kalğınımğa hapa bolduñ* şeklinde bir cümleye değişir. Bu bildiğimiz direk geçmiş zaman, yani Türkçedeki basit geçmiş zaman şekliyle aynıdır. *Bulunmadığına üzüldün* anlamı taşımaktadır. *-ğu* eki eklenince, söz konusu eylemin gerçekleştiğine dair bir şahitlik, gerçekleştiği o ana dair bir vurgu yapılmaktadır. *Öyle oldu ya işte (ben de gördüm ya o anı nasıl inkar edersin)* gibi bir anlam değeri katmaktadır. Olayın gerçekleşme anında bir yoğunlaşma, olayı bir bütün olarak incelemeye yönelik değil, gerçekleşme anına, kritik noktasına vurgu yaparak incelemeye yönelik bir bakış açısı sergiler. İşte böyle bir görünüşsel işleve sahip olabilmesini mümkün kılan ek *-ğu* ekidir. Bu açıdan *-ğu* tek başına bir odaklı görünüş işlevi yansıtırken, aynı zamanda *deymen* ile birlikte epistemik kiplik olgusu yaratılmasına da yardımcı oluyor. Bunun dışında, bu zaman şekli konuşanın umut ve arzusunu, temennisini ifade eden bir anlamı da yansıtabilmektedir. Örnek (13)'te görüldüğü gibi.

(10) ve (11) numaralı örneklerde söz konusu işlevi işaretlemek için *-GAndu* kullanılıyor. *-GAn* ekinin işlevi hakkında yukarıdaki örnekte de bahsetmiştik. Ancak burada yukarıdaki örnekten farklı olarak, tahmin ve olasılık anlamı taşıyan biçim *-dX(r)* olarak gözükmüyor. İkinci şahıs çekimlerinde bu ek gözükmüyor ve *-GAnsen*, *-GAnsiler*, *-GAnsiz*, *-GAnla* gibi biçimlerde karşımıza çıksa da aslında tüm bunların *-GAndursen*, *-GAndursiler* gibi şekillerin kısaltmış biçimleri olduğunu varsaymakta haklıyız. Aslında ister *-dX(r)*'li ister *-ğu deymen* şekliyle gelen cümleler olsun bazen olasılık zarflarının yardımıyla tahmin ve olasılık anlamını bir nevi netleştirir ya da pekiştirebilir. (10) ve (11) örneklerinde bunu görebiliriz.

Örnek (12)'de de konuşan, bir olasılıktan bahsediyor. Canını kurtarmak için kaçmış olması bir ihtimaldir ama başka türlü ihtimaller de olabilir. Belli bir nesnel kanıt olsaydı, ihtimallerin dairesi daha da daralabilirdi. Eylemi gerçekleştirenin

ortada herhangi bir ipucu bırakmadan kaybolması dışında bir nesnel kanıt olmadığı için bu şekilde bir öznel tahmin yürütülmüştür. Bunu daha iyi bir şekilde hissedebilmemiz için, söz konusu örneği nesnel bir kanıtın olduğu bir örneğe değiştirip inceleyelim. Değiştirilmiş şeklinde yine öznel zaman şeklini kullanmamız mümkün olacak mı?

(14) *Ular yıraqlap ketkendin kéyin, bu yerge kélginimde, u ayalniń tağ terepke uzanğan ayağ izlirini kördüm. **Yaki** u kécip cénini daldıǵa alǵandu.*

*Onlar uzaklaştıktan sonra , oraya gittiğimde, kadının dağ tarafına doğru uzanan ayak izlerini gördüm. **Belki** kadın kaçarak canını kurtarmıştır.*

Örnek (14)'te bir nesnel kanıtsallık söz konusudur. Buradan yola çıkarak yürüttüğümüz tahmin nesnel (somut) veriler bağlamında elde edilen bir tahmin olmalıdır ki, ayak izleri zaten kaçmış olduğunun nesnel bir kanıtıdır. Burada kaçmış olması olasılığı değil, kanıtı bulunuyor. Bu yüzden cümlede *alǵandu* yerine *alğan bolsa kérek* ya da *alğan oħşaydu* gibi nesnel tahminli geçmiş zaman biçimlerinin kullanılması daha da uygundur. Aşağıda nesnel (somut) geçmiş zamana şunu belirterek geçmek istiyorum. Belli bir nesnel kanıtın elde olması nedeniyle, belirsizlik anlamı, olasılık anlamı çok koyu olan bazı zarflar nesnel geçmiş zamanda kullanılamaz. Mesela (11) numaralı örnekteki öznel geçmiş zaman biçimi yerine nesnel geçmiş zaman biçimini koyarsak: *Kim bilidu u kaçñilik meptun kılarlıq ayaldu! Kim bilidu, sańa kaçñilik yékimlik sózlerni éytқан bolsa kérek, қандақ қирайлық ҳетlerni yazған bolsa kérek* şeklinde bir cümle karşımıza çıkıyor ki, bu kendi diline hakim olan herhangi bir Uygurun kuracağı bir cümle değil. *Kim bilidu* buradaki cümlelerin yansıttığı anlama ayak uydurmaz. Cümle uyumsuz bir cümledir. Öznel tahminli geçmiş zamanın daha farklı ve karmaşık şekilleri de vardır. Bunların hepsini Tömür kendi çalışmasında gösterme gerekliliği duymamış olmalıdır. Örneğin:

(15) *Hayatқа arılaşқан üç yıl içide insanlarnıń қандақ іkenlikini çüşengensen dep oylaymen (ÇQ:461).*

Hayata karıştığın üç sene içinde insanların ne mal olduğunu anladın sanıyorsun, değil mi? (ÇK:316)

Bu örnek Çağdaş Uygurcaya pek doğru çevrilmemiştir. Aslında Türkçesine bakarsak, *üç yıl içinde insanları tanıdım sanıyorsun meğerse bu o kadar kolay bir şey değil, tanımadın* demek isterken, çevirisinde bu anlamı aktaramamıştır. Oysaki, *hayatka arılaşkan üç yıl içide insanlarnıñ kandañ ikenlikini çüşendim dep oylaysen, şundañmu?* diye çevrilmesi daha uygun olurdu. Ancak çeviri yanlışsı bizim inceleme konumuz değildir. Türkçesini bir kenara bırakarak, şimdi Uygurca çevirisi üzerinden örneği inceleyeceğiz. Bu örnekte *çüşendiñgu deymen* yerine *çüşengensen dep oylaymen*, yani –GAN’lı birleşik şekil kullanılmıştır. Burada yine *dep oylaymen* açık bir şekilde bir tahmin ve olasılık anlatan, düşen ek –dur’u pekiştirme işlevi görürken, –GAN zaman işlevine üstlenmektedir.

Kısacası soyut (öznel) tahminli temel geçmiş zaman biçiminde, eyleme karşı tutum elimize konuşanın tamamen kendisine ait düşüncesi ve bir nevi belirsizlik anlamı yoğun olan varsayımından doğmuş bir olasılık çıktısı vermektedir. Bu açıdan bakıldığında Çağdaş Uygurcadaki bu biçim elimize Türkmencedeki –*Andır* biçiminin epistemik çıktısına oldukça benzeyen bir çıktı vermektedir. Ancak, Türkmencedeki onaylama anlamındaki semantik değer günümüz Uygurcasında bu biçimle ifade edilmemektedir. Türkmençe –*Andır* için bk. (Demir 2014:58-64)

Somut (nesnel) tahminli geçmiş zamanı incelemekten önce yukarıda incelediğimiz soyut (öznel) tahminli geçmiş zamanla arasındaki farkın ne olduğuna bakmak icabeder. Nesnellik ve öznelliğin farkıyla ilgili Lyons, nesnel kiplikte, konuşan önremesinin arkasındadır, eylemle ilgili bilgiyi kati ve koşulsuz bir şekilde belli bir kanıta dayandırarak ifade ederken, öznel sözcelerde ise konuşan kendi görüşü, duydukları, düşünceleri ve varsayımlarından yola çıkarak ifade etmektedir (1977:799) der. Aslında Çağdaş Uygurcanın bu iki zaman biçimini bir birinden ayırtıran nesnellik ve öznellik farkı da tam bundan ibarettir. Aşağıdaki somut tahminli geçmiş zaman örneklerinden bunu daha iyi anlayacağız.

(16) – *Bir yériñ ağırvatamdu kızım?*

–*Yaq hamma, -dedim.*

–*Undağ bolsa némişka yiglaysen?*

-Men yiglidimmu hamma?

-közliriñdiki yaşlarçu?

-yéǵilmastin burun yigligan ohşaymen. (ÇQ:101)

-Bir yerin acıyormu kızım? diyordu.

-Hayır teyze, dedim.

-Öyleyse niçin ağlıyorsun?

-Ben mi ağlıyorum, teyze?

-Gözlerindeki yaşlar ne?

Başımı teyzemin göğsüne soktum:

-Düşmeden evvel ağlamış olacağım, teyze, dedim. (ÇK:72)

Bu örnekten de anlaşıldığı üzere, Feride'nin göz yaşları bir kanıt teşekkül ediyor. Feride'nin göz yaşlarını teyzesinin görüyor olması, Feride'nin ağlamış olduğunu inkar edemeyeceği kadar bir gerçeklik olarak ortada durması sonucunu doğurmaktadır. Feride burada, düşmeden önce ağlamış olduğuna teyzesinin inanmasını bekliyor. Söylediklerini doğru olarak göstermek istediği için kendi önermesinin arkasında durmak, kati bir şekilde düşmeden önce ağladığını vurgulamak istiyor. Bu yüzden bu zaman şekli kullanılıyor.

(17) *Hacı Kalfa neççe kündin béri birinçi kǵetim ǵıǵǵan kuyaşni körüp şadlanǵinimni bir yerdin hoşhever añliǵan ohşaydu dep bilip mendin sürüştürüşke başlidi.* (ÇQ:190)

Evet, Hacı Kalfa, benim günlerden beri ilk defa açan güneşten doğan neşemi bir yerden iyi bir havadis öğrendiğime vermiş ve beni sıkıştırmağa başladı. (ÇK:133)

Örnek (17)'de Hacı kalfa Feride'nin günlerden beri ilk doğan güneşten doğduğu neşesinin kaynağının bir güzel haber olması gibi bir tahminde bulunmuştur. Feride'nin neşesine şahit oluyor ve neşeli halinden yola çıkarak böyle bir tahminde bulunuyor. Bunun dışında birilerinin konuşması bile konuşanın tahmin

yürütmesi, çıkarımda bulunması için bir kaynak niteliği taşır. Örneğin bir öyküden alınan şu örneğe bakalım:

(18) *Karidordin “ahirki ketim körışivalayli” digen sözler ańlinivatidu, ketiriganda, meni mesçitke elip baridiğan çağ yékinlişip qalğan oħşaydu.*

Koridordan “son defa vedalaşalım” seslerini duydum. Buna bakılırsa, beni camiye götürmenin zamanı yaklaşmış olsa gerek.

Burada konuşan, camiye götürölüp namazı kılınmak üzere olan bir ölüdür. Yakınlarının vedalaşmak istemelerini duyması, camiye götürölmesinin yaklaştığından ibaret bir tahminde bulunmasına sebep olmaktadır. Konuşan çıkarımını diğerlerinin konuşması üzerinden yapıyor. Yakınlarının vedalaşmak istemesi camiye götürölme anının yaklaştığıyla ilgili bir kanıt teşekköl etmektedir. Sonuç olarak, soyut tahminli temel geçmiş zamanla mukayese ettiğimizde somut tahminli temel geçmiş zamanda bilginin belli bir dayanağa istinaden söylendiğı, konuşanın bilginin gerçekliğine karşı tutumunun soyut geçmiş zamana göre daha az belirsizlik içerdiği görölüyor. Dilbilimciler tarafından bilgisellik kipliğinin kesinlik derecesi hakkında yüksek orta ve düşük dereceler olarak da sınıflandırmalar yapılmıştır. Bununla ilgili bir makale için bk (Ruhi ve Zeyrek 1997). Eğer konuşan somut tahminli bir konuşma yaparsa, verdiği bilginin gerçeklik ihtimali ya da inandırıcılık payı daha yüksek oluyor demektir. Ancak yukarıda bahsettiğimiz her iki zaman şekli de ihtimaller ve tahminler, olasılıklar anlatan bir kiplik yansıtmaktadır. Aralarındaki fark: *i.* Öznel tahminli temel geçmiş zamanda bilgi birinden edinilen bilgi olmaksızın, konuşanın kendi düşüncesidir, ancak nesnel geçmiş zamanda bilginin kaynağı başka biri olabilir. *ii.* Öznel geçmiş zamandaki bilginin kesinlik derecesi nesnel geçmiş zamandakinden daha düşük derecededir. *iii.* Öznel geçmiş zamanda bilgi dolaylı yoldan, birinden duyma şekliyle edinilmiş olabilmektedir ama nesnel geçmiş zamanda bilgi konuşanın kendi düşüncesine, çıkarımına ve tahminine dayalıdır, bilgiye birinden duyularak ulaşılmamıştır. *iiii.* Öznel geçmiş zamanda arzu, temenni gibi semantik anlam değerleri aktarılabılırken, nesnel geçmiş zamanda bu aktarılamaz.

1.2 Tamamlanmışlık

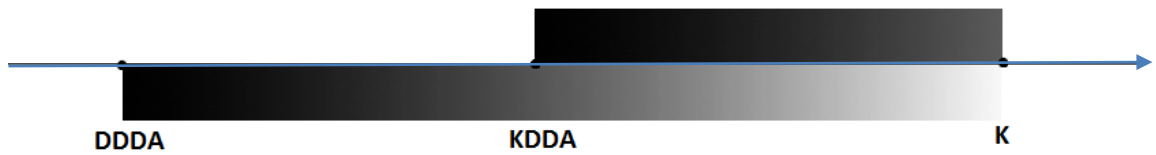
Tamamlanmışlık ifade eden geçmiş zaman biçimleri de temel geçmiş zaman biçimlerinde olduğu gibi kiplik açısından direk, dolaylı, söylentili, soyut tahminli ve somut tahminli olarak beş türdür. Tamamlanmışlıkla ilgili temel kavramlar kısmında yeterince bahsedildiği için burada tekrar tanımı yapılmayacaktır. Comrie tamamlanmışlığa “*Tamamlanmışlık bir önceki durumun bir sonrakinde devam eden ilişkisi*” (1976:56) olarak çok özlü bir tanım da yapmıştır. Buradaki devam eden ilişki şimdiki zaman yapılarında konuşma anını ilgilendirirken, geçmiş zaman yapılarında konuşma anından önceki bir referans noktasını ilgilendirir. Aslında bu gerçekleşmiş olan bir olayın sonuçlarının zaman çizgisinde hangi evrede ya da noktada hala geçerlilik sürdürmesiyle ilgilidir. Çağdaş Uygurcanın tamamlanmışlık ifade eden şimdiki zaman biçimi olan - *GAn+şahs ekleri* sona ermiş bir olayın şimdiye kadar uzanan sonuçlarına yönelik bir okuma sunarken, tamamlanmışlık ifade eden geçmiş zaman biçiminde ise bu sonuçsallık konuşma anıyla ifade edilen şimdiki zamanı daha yoğun bir biçimde etkisi altına almamaktadır. Bir örnekle konumuza açıklayıcı bir giriş yapalım:

(19) *Ƙum başƘan şeher heƘƘidiki rivayetlerni mańa bovam sözlep bergen, bovamƘimu bovisi sözlep bergeniken, bovamniń bovisiƘimu bovisi sözlep bergenmikin deymen (QBŞ ön sözü)*

Kuma gömülmüş şehir hakkındaki rivayetleri bana dedem anlatmıştı, dedeme de dedesi anlatmış, dedemin dedesine de dedesi anlatmış olmalı.

Bu örnekte gösterilen biçimler hepsi geçmiş zamanda yaşanmış olan ve biten eylemleri anlatır ve hepsi tamamlanmışlık ifade eden –*GAn*’lı biçimlerden oluşmaktadır. Ancak ilk *sözlep bergen* biçimi Tömür’e göre tamamlanmışlık anlatan şimdiki zaman biçimidir. Burada iki eylem vardır. Biri geçmişte, dedesinin konuşana rivayeti anlattığı anda gerçekleşen bir eylemdir. Konuşanın şu an rivayeti biliyor olması tamamlanmış olan bir eylemin sonucudur. Anlatmaktan ibaret bir eylemin son sınırının aşıldıktan sonra bıraktığı etkisi hala

sürmektedir. İkinci bir eylem ise ikincil bir geçmişte tamamlanmış olan bir eylemdir. Yani konuşanın dedesinin de dedesinin rivayeti konuşanın dedesine aktarma anında tamamlanmıştır. Bu eylemin sonucu aslında hem dedesini hem konuşanı etkiler. Ancak konuşan bu eylemi anlatırken eylemin gerçekleştiği ana şahit olmadığı için (dedesinin dedesi dedesine rivayeti anlatırken haliyle konuşan orada olamazdı) dolaylı tamamlanmış geçmiş zaman kullanılmıştır. Buradaki ikincil bir geçmişte yaşanan eylemin sonuçları doğrudan konuşma anına yoğun bir etki göstermese de, yine de eylemin sonucu konuşma anına kısmen etki oluşturur. Çünkü ikincil eylem olmasaydı, birincil eylem (dedesinin konuşana rivayeti anlatması) gerçekleşemezdi. Farklı bir deyişle, *sözleþ bergeni*ken'in sonucu olarak dedesi bu rivayetten konuşma anından önceki bir zamanda haberdar oldu, bu dedesini daha yoğun etkileyen bir durumken, konuşma anını daha yoğun etkileyen durum sadece *sözleþ bergeni* biçimiyle ifade edilmektedir. İkincil geçmişte yaşanan eylemin sonucu konuşma noktasında birincil eylemin sonucu kadar kendisini yoğun bir şekilde hissettirmese de, geleceğe doğru uzanan etkileri konuşma anına yakın olan bir eylem üzerinden süzülerek çok az bile olsa kendini hissettirmektedir. Bu aslında bir nevi tamamlanmışlık (*present perfect*) ve geçmişte tamamlanmışlık (*pluperfect*) arasındaki ilişkiye benzemektedir. Yani durumu zaman çizgisi üzerinde incelersek daha iyi anlamak mümkündür. (K:konuşma anı, KDDA:konuşanın dedesinden rivayeti dinleme anı, DDDA:dedesinin de kendi dedesinden dinleme anı. Siyahtan beyaza doğru değişen renk eylemin kendisinden bir sonraki noktadaki etkisinin yoğunluk derecesini ifade eder.)

Aslında, Comrie'nin *tamamlanmışlık bir önceki durumun devam eden ilişkisi* demesi tam da bu durumu kastetmektedir. Yalnız yukarıda bahsettiğimiz gibi

daha yoğun ve bariz bir şekilde sonuçsallık ifade edebilmesi için bu zaman şeklindeki eylemin dinamik bir eylem olması gerekir. Örneğin:

(20) *Men yaş vaktlirimda Ürümçidin Turpanğa méñip barğanidim.*

Ben genç yaşlarımdayken Urumçi'den Turfana yürüyerek gitmişim.

Burada geçmişte tamamlanmış olan bir eylemin sonuçları bağlamda asıl söylenmek istenilen olay için bir fon oluşturur. Konuşanın asıl söylemek istediği şey geçmişte yürüyerek gitmiş olması değil belki artık yürüyerek gidemiyorum, artık yaşlandım, artık yürümek istesem bile yapamam gibi okumalardır. Aslında konuşanın söylemek istediği şey burada bitmiyor. Bu cümle sadece asıl söylemek istediği şey için bir destek, açıklama ve fon işlevini üstlenmektedir. Başka bir deyişle, geçmişte yaşanan ve sona eren bir eylemin sonucu daha sonra ifade edilecek olan asıl eylemin anlatılması için açıklama ve destek işlevini görmektedir. Bu açıdan Türkçedeki *-mXştX* ile benzerlik göstermektedir. Türkçedeki aynı işlev için bk (Bacanlı 2008:16).

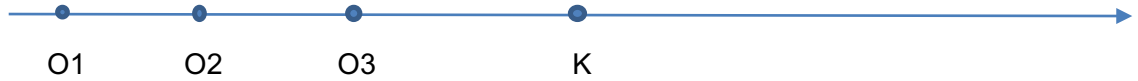
Tamamlanmış geçmiş zamanın bir başka özelliği ise eylemin uzak geçmişte geçtiğini vurgulayabilmesidir. Bu da Türkçedeki *-mXştı* ile örtüşen bir özelliktir. Csátó Türkçedeki *-mXştX* biçiminin uzak geçmişte vurgulamak amacıyla kullanılabildiğini belirtmiştir (2000:40). Çağdaş Uygurcada da aslında bütün tamamlanmışlık ifade eden geçmiş zaman biçimleri zamansal olarak daha eski, daha uzak bir geçmişte çağrıştırmaya özelliğine sahiptir. Bu yüzden de çoğu zaman geçmiş zamanda yaşanan belli bir ya da birden fazla olaydan önce yaşanılmış olan bir olayı anlatmak için de kullanılır, aşağıdaki örnekte de gösterildiği gibi:

(21) *Bügün oyğansam, etrapimda huddi bir nerse kemdek bilindi.*

Oylap ahiri taptim. Kéçisi bağda muñluğ elley nañşisidek aqıdığan bulaqniñ avazi tohtıganidi. (ÇQ:244)

Bu sabah, uyandığım vakit, etrafımda bir eksiklik var gibi geldi. Dikkat edince, buldum. Geceleri bahçede, mahzun bir ninni sesiyle akan çeşme durmuştu. (ÇK:171)

(21) numaralı örneğe zaman çizgisi üzerinde bakmak gerekirse olayların konuşlanmasında aşağıdaki gibi olacaktır (O1:çeşmenin durması O2:eksiklik var gibi hissetmesi O3:Dikkat ederek sebebi bulması):

O1 tamamlanmış geçmiş zamanla ifade edilen olaydır. O2, yani konuşanın sabah uyandığında eksiklik hissetmesi asıl anlatılmak istenen olaydır ve bunun sebebi olarak, farklı bir deyişle açıklaması olarak O1 bir fon işlevi görür. Diğer iki olay, O1'in sonucu niteliğinde gerçekleşmiştir. Bunun dışında O3 gibi bir olay da zaman çizgisinde konuşlanmaktadır. Bunlardan da görüldüğü gibi O1 diğer olaylara göre daha eski bir geçmiştir.

Türkçedeki $-mX\text{şt}X$ ekinin işlevine çok benzer bir şekilde özellikle başlangıç sınırlı fiillerde kritik sınır aşıldıktan sonraki safhada eylemi gözlemleme imkanı sunmaktadır. Referans noktası konuşma anından önceki bir yönelim noktasıdır.

Örneğin:

(22) *Men öyge kirginimde, ular alliburun işni başlıganidi.*

Ben eve geldiğimde, onlar çoktan işe başlamışlardı.

Konuşanın eve geldiği an referans noktasıdır ve o referans noktasından önceki bir zaman noktasında birileri tarafından gerçekleştirilen işe başlama eyleminin başlangıç sınırı aşılmıştır ve durağan safhada gözlemlemeye açık bırakılmıştır.

Çağdaş Uygurcada tamamlanmış geçmiş zaman biçimleri de bu bölümün başında bahsettiğimiz 5 tane kiplik şekliyle birleşerek 5 farklı tamamlanmış geçmiş zamanı oluşturmaktadır. Direk anlatımlı tamamlanmış geçmiş zaman çekimi yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz üzere çoğu zaman $-GAn+idi+şahs eki$ şeklinde karşımıza çıkarken bir farklı tamamlanmış geçmiş zaman şekli nadir de olsa $-Xp+idi+şahs eki$ şeklinde karşımıza çıkabilir (Tömür 2011:298). Bu biçimin $-GAn$ 'lı biçimden işlevsel olarak hangi noktada ayrıştığını tespit etmek oldukça önemlidir. Çünkü tamamlanmış geçmiş zamanın diğer anlatım şekillerinde de $-Xp+idi$ şekli karşımıza çıkmaya devam edecektir.

$-Xp+idi > -Xvidi$ li şekli bir amaç, maksat, beklenti, şart cümleleri, sonuç itibarıyla olumsuz olan cümlelerde daha çok karşımıza çıkar. Bunun dışında, asıl gerçekleştirmek istediği bir olayın bahanesiyle araya sıkıştırarak kısa sürede gerçekleştirebildikleri eylemler için de kullanılır. Bu biçimde ifade edilen eylemler çoğu zaman bir önceki $-GAnid$ 'li tamamlanmış geçmiş zaman

biçimlerdeki eylemlere göre daha kısa zaman içerisinde gerçekleşip sona eren ya da çabucak yapıuveren eylemler olabilmektedir. Üstelik bu biçimle ifade edilen eylem bittikten sonra ortaya çıkan sonuç açısından bakarsak, farklı bir deyişle bir önceki biçimi anlatırken de bahsettiğimiz gibi (tamamlanmışlık ifade eden biçimler bir fon, bir açıklama görevine üstlenebilmekteydi) asıl ifade edilmek istenen eylemle bu biçimle ifade edilen fon niteliğindeki eylem arasında –GANidi biçimindekine göre daha kısa bir psikolojik mesafe var. Bunu anadil konuşurları daha iyi hissedebilir. Eylemler daha çok anlık ve daha kısa bir zaman içinde bir birine sırt sırta dayayarak gerçekleşir (örnek b). Bunun dışında istem dışı, beklenemelik anlarda birdenbire gerçekleşiveren eylemler için de kullanılır (örnek d).

a. *seni bir körey dep kélividim, öyde yok ikensen / seni bir göreyim diye gelmişim, geldiğimde evde değildin (geçmişte amaç ifade etme, olumsuz sonuç)*

b. *Bir şapılağ urividim, paşkide kılip yerge yıkıldı / Ona öyle bir tokat attım ki, tak diye yere düştü. (Kısa zaman içinde gerçekleşen eylemler)*

c. *Mektepke kirse adem bolup ğalar dévidim, bolmide / Okula girince belki adam oluverir diye düşünmüştüm ama nerede! (geçmişte amaç, geçmişte beklenti, olumsuz sonuç)*

d. *Emdi talağa çıkividuğ, çilektin tökkendek yağmur yeğip ketti / Henüz yeni dışarı çıkmıştık ki birdenbire bardaktan boşalırcasına yağmur yağmaya başladı. (istem dışı, birdenbire gerçekleşen bir olay)*

Yukarıdaki örneklerdeki –ividi biçimler yerine –GANidi biçimler kullanıldığı zaman cümlelerin akıcılığında her hangi bir bozulma söz konusu olamaz, cümle yine de kabul edilir durumdadır. Ancak fon niteliğindeki açıklayıcı anlam ile asıl ifade etmek istenilen anlam (sonuç) arasındaki o yakınlık mesafesini, anlılığı aktaramaz.

1.2.1 Dolaylı Tamamlanmış Geçmiş Zaman

-GAN+iken+şahs eki / -Xp(v)+iken / -Xptı-(i)ken

Johanson (2003:276,278) *erken* ve *ermiş* evidensiyel işaretleyicilerinin ikinci türü olan *copula particles* olarak göstermektedir. Bu ek, isim ve isimlere eklenir ya da birleşik çekimlerde kullanılır. Yukarıda da olduğu gibi, -GAN sıfat

fiil eki olmadan *iken* eki fiile doğrudan eklenemez. Aslında –GAn görünüş işlevi ağır basan bir ektir. –GAn postterminal tamamlanmışlık ifade ederken, *-iken* dolaylılık anlatımını üstlenmektedir. Johanson (2003:279) *erken>iken* koşacının dolaylılık bakımından sadece *non-reportive* (ya algılamalı ya da çıkarımsal) olduğunu belirtmektedir. Çağdaş Uygurcada, isim tümcelerinden sonra *iken* koşacı kullanılmasının yanı sıra fiil çekimlerine katılarak, *-lptiken*, *–GAniken*, *-idiken* şekillerinde de kullanılmaktadır. Johanson’un *-iken*’in dolaylılığın türlerinden hangilerini karşıladığıyla ilgili tespitindekinden farklı olarak, Çağdaş Uygurcada sadece çıkarımsal ya da algılamalı değil, birinden edinilen bilgiler için de (reportive) *-iken* biçimi kullanılabilir. Örneğin: *Özining éytişiçe, u hetni başqa birige yazğaniken / kendisinin anlattığına göre, o mektubu başka birine yazmış.* Aynı cümleyi aslında sadece duyulan bilgiyi karşılayan *–mış* biçimiyle de ifade edebiliriz, örneğin: *Özining éytişiçe, u hetni başqa birige yazğanmış.* Ancak sonrakisinde konuşanın bilgiyi edindiği kişinin anlattıklarına şüpheyile yaklaşımı, epistemik olgunun gerçeklik yönünden daha düşük kesinlik ifade etmesi ya da ironi gibi bir tutumunu yansıtmaktadır. *-iken*’li biçimde ise böyle bir tutum söz konusu değildir. Dolaylı tamamlanmış geçmiş zaman şeklinin 3. şahs çekimine şahs ekinden sonra +DUK eklenebilir. Örneğin: *U sendin burun kelgenikenduğ.* Şimdi yukarıda belirttiğimiz dışında yine bilgi ediniminin hangi türlerini karşılayabileceğine bakalım:

- (23) *Süpürğiniñ éytқанliri çoңқur menige ige gepler iken,-deytti Yantak aқsaқal öz özige. Şu acayıp şehrimizniñ etrapıǵa sépil soқuşni, ademlerimizge қural-yaraғ tutқuzuşni oylaşmışanikenmiz. Hosulluқ étizlar, yürüşüp turған ticaret, toқ turmuş, bizni bekmu bigem yaşaşқа adetlendürüp қoyғанiken. (QBŞ:164)/ Süpürge’nin anlattıkları meğerse anlamı derin şeylermiş, diye düşündü Yantak dede. Şu acayıp şehrimizi çevreleyip sur yapmayı, insanlarımızı silahlandırmayı hiç düşünmemişiz. Bol bereketli tarlalar, hep kazanç getiren ticaret ve tokluk bizi öyle gamsız yaşamaya alıstırmış.*

Örnek (23)’te çıkarımsal dolaylılığın yanı sıra bir nevi yeniden farkedilen ya da sonradan bilincine varılan şeyleri anlatmak için kullanılmaktadır. Bu tür kullanımı

dışında, örnek (24)'teki gibi konuşanın geçmişte yaşanıp tamamlanmış olan bir olayla ilgili kendi düşüncesini ifade ederken de kullanılmaktadır. Bakın, örnek (25)'teki gibi bir bağlamda, konuşanın geçmişte yaşanıp tamamlanmış olan aynı eyleme karşı hayranlığı, şaşırması, imrenmesi, sevinci, mutluluğu, ve benzeri yoğun duygularını ifade etmek için de kullanılır. Geçmişte tamamlanmış olan *yaratılma* eyleminin izlerini bizzat algılayarak bunu söylediğine göre algılamalı dolaylılık da bir nevi devreye girmiş oluyor.

(24) *-Men şundaķ oylaymenki, ĥuda kişıge yuşırunķe kōñül azabi bersun dep peķet güzel ĥıraylarnıla emes, güzel caylarni, deñizlarni yaratķaniken* (ÇQ:415) / *Öyle sanıyorum ki, kudret, yalnız güzel simaları değil, güzel toprakları, güzel denizleri de insana gönül azabı versin diye yaratmış* (ÇK:285)

(25) *Huda bu yerlerni hejepmu ĥıraylıķ yaratķaniken!* / *Yaradan buraları ne kadar da güzel yaratmış!*

Kısacası, *-iken* dolaylı bitmiş geçmiş zaman şekli bilginin kaynağının üç türüne de hitap edebiliyor. Başka bir deyişle hem *reportive* hem *non reportive* olabiliyor.

1.2.2 Söylenti Tamamlanmış Geçmiş Zaman

Bu zaman yapısı, dolaylı bitmiş geçmiş zamandaki *-iken* ekinden sonra ya da şahs ekinden sonra *+mXş* ekinin eklenmesiyle oluşmaktadır. *Kör-gen+iken+miş+men/kör-gen+iken+men+miş*. Aynı şekilde dolaylı anlatımlı bitmiş geçmiş zaman şeklinde olduğu gibi *-Xp'lı* şekilleri de vardır. *-Xptı-(i)ken+mXş+şahs eki, -Xp(v)+iken+mXş+şahs eki*.

-iken ekinin dolaylılık işlevinden yukarıda söz ettik, *-mXş* ekinin işlevi hakkında da söylenti geçmiş zamanı anlatırken bahsetmiştik. O yüzden söylentili geçmiş zamanın *-GAn'lı* tamamlanmış şekilleri üzerine fazla durmayacağım. Bunun yerine *-XptX'lı* ve *-Xp'lı* biçimler üzerine duracağım. Söylentili tamamlanmış geçmiş zaman biçimleri kendi tasnifime göre: *i.* Geçmişte tamamlanmış olduğu ileri sürülen bir eylemin gerçekliğiyle ilgili düşük bir kesinlik ifade eder. *ii.* Konuşanın eyleme karşı psikolojik olarak uzaklık, mesafe ve emin olamama gibi bir tutumunu içerir. *iii.* Dolaylı bilgi ikincil bir bilgi olabilir ve konuşanın kendisinin

geçmişte farkında olmadan gerçekleştirmiş olduğu bir eylem de olabilir (belki konuşan o zamanlar akıl yaşında değildir). *iiii*. Geçmişte tamamlanmış bir eyleme karşı ironi ya da küçümseme gibi bir tutumu sergilemek için de kullanılır. Aşağıdaki cümleler yukarıda bahsettiklerimiz içeriklere örnek oluşturabilir. Bunları söylentili temel geçmiş zamanı incelerken yeterince tartışmıştık:

(26) *Aynur bu kitapni **okuptikenmiş** (Yakup 2013:21)*

Aynur bu kitabı okumuş. (Duyduğuma göre, anlatılanlara göre)

(27) *Biz hoşna **olturğanikenmişmiz**. (Yakup 2013:7)*

Biz zamanında komşuymuşuz/komşuymuşmuşuz

(28) *Bu saatni küçük vaktimda men buzup **koyğanikenmişmen**. (Tömür 2011:301)*

Bu saati çocukken ben bozmuşum (anlatılanlara göre, duyduğuma göre)

(26), (27), (28) numaralı örnekler farklı biçimlerle ifade edilmiş olsa da, hepsinde bilginin edinim yolu duyulan olmasıdır. Yani birinden edinilmiş bilgidir, çıkarımsal ya da algılamalı değildir. Bunun sebebi *-mXş* ekinin bir söylenti, duyulan dolaylılık bildiren işlevinin öne geçmesindendir. *-iken* zaten bir dolaylılık bildiren ektir. Bence, Çağdaş Uygurcada *-mXş* eki *-iken* den sonra geldiğinde bilgi kaynağının türünü kısıtlıyor. Dolaylı bilginin çıkarımsal ve algılamalı iki türünü eleyerek, tek çeşit bilgi edinimi ihtimaline indirgiyor. Sonuçta hem *-mXş* hem *-iken* ikisi de dolaylılık ifade edebilen eklerken, söylentili tamamlanmış geçmiş zaman biçimlerinde bir arada gelince işlevleri farklılaşıyor. Örneğin, *oku-pti+(i)ken+mXş* üzerinden bakarsak, *-Xptx* zamansal olarak geçmiş ifade eder, kipsellik açısından dolaylılık anlamı taşır. *-iken* bu durumda dolaylılık anlatmaktan daha çok tamamlanmışlık ifade etme işlevi üstlenmektedir. Yani aslında bir nevi normalde *-GAN*'ın sahip olduğu işlevi sürdürebilmektedir. *-mXş* ise yukarıda da bahsettiğimiz gibi bilginin kaynağını sınırlama işlevi görmekte ve bilgiyi sadece birinden edinilen bilgi olarak sabitlemektedir.

1.2.3 Soyut Tahminli Tamamlanmış Geçmiş Zaman

Bu zaman biçimi *demek* yardımcı fiilinin birinci tekil kişide kalıplaşmış şekli *deymen* ile birleşerek ya da *bol-* yardımcı fiiliyle birlikte oluşmaktadır. Yani, -*GAn bol-GAy+(i)di+şahs eki*, -*GAn-idi+şahs eki-Gu deymen*, -*Xp(v)-(i)di-şahs eki-Gu deymen*.

Soyut tahminli ve soyut tahminli geçmiş zamanların farkı hakkında söz konusu zaman şekillerinin temel geçmiş zaman biçimlerini incelerken detaylıca bahsettiğim için tekrar bahsetmeyeceğim. Temel geçmiş zamanın soyut tahminli biçiminden farklı olarak -*GAn* yerine burada -*GAn bol* biçimi tamamlanmışlık görevini üstlenmiştir. Bu Türkçedeki -*mXş ol* biçimine oldukça benzemektedir. Bu sefer -*du* yerine -*GAy* tahmin anlamı ifade ederek kiplik işlevi taşımaktadır. -*idi* zamansal olarak geçmişini ifade etmektedir. Diğer biçimlerinde ise temel geçmiş zamandaki çekimlerinden farklı olarak tamamlanmışlık eki -*GAn* fazladır. Bunun dışında, temel geçmiş zaman temelinde oluşmaktadır. Şimdi bu zaman şeklini daha iyi anlamak için şu örneğe bakalım:

(29) *Zor ümüt bilen kelgen bolğıydiñiz, lékin men yardım kılalmidim*
(Tömür 2011:301)

Büyük bir umutla gelmiş olmalısınız, fakat size yardım edemedim.

Geçmişte gerçekleşen bir eylemden önce tamamlanmış ve bitmiş bir eylem anlatılırken, tamamlanmışlık ifade eden eylem yine temel geçmiş zaman şeklinde incelediğimiz gibi asıl anlatılmak istenen eylem için fon oluşturmaktadır. Soyut tahminli temel geçmiş zamanda referans noktası konuşma anı olurken, tamamlanmışlık ifade eden biçimde ise referans noktası geçmişte yaşanmış bir olay olabilmektedir. Türkçede. (-*mA*)*mXştX*, (-*mA*)*dX* şeklindeki cümleler tahmin anlamı içeren bir zarf eklendiği zaman bunu karşılayabilir. Örneğin yukarıdaki örneği: *büyük bir umutla gelmiştiniz sanırım, fakat size yardım edemedim.* şeklinde de çevirmek mümkün.

1.2.4 Somut Tahminli Tamamlanmış Geçmiş Zaman

Somit tahminli temel geçmiş zaman biçimleriyle tamamen örtüşmektedir.

1.3 Bitmemiş Geçmiş Zaman (Sınırlararası Geçmiş)

Bitmemişlik, tezin temel kavramlar kısmında da yorumlandığı gibi bir eylemi dışarıdan zamansal bir bütünlük olarak değil, onun iç zamansal yapısına yoğunlaşarak incelemeye yönelik bir görünüş biçimidir. Bu bitmişliğe karşılık bir kavramdır. Eylemin iç zamansal yapısına daha çok yoğunlaşır.

1.3.1 Direk Anlatımlı Bitmemiş Geçmiş Zaman

–A zarf-fiili *t(<turur)+idi (erdi)+şahs eki /–Ar* sıfat fiil eki ve *idi+şahs eki (birleşik yapı)* / *-(y)idiğan+idi+şahs eki*. Direk anlatımlı bitmemiş geçmiş zamanın *-(y)idiğan* ve *–Ar* biçimleri Çağdaş Uygurcada bitmemişlik ifade eden sıfat-fiil biçimleridir. Bu eklerin tarihi gelişimiyle ilgili Gulcalı, Tohti'nin görüşüne dayanarak ayrıntılı bilgi vermektedir bk Gulcalı (2016:136). Aslında benzeri bir yapı olan ama şimdiki zaman ifade eden bir *–A/ –U turur* biçimini Turgunbayev art zamanlı olarak Karahanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerindeki örneklerle açıklamıştır (Turgunbayev 1999: 498-499). Direk anlatımlı bitmemiş geçmiş zaman yapısındaki *idi (<erdi)* ise bu şimdiki zaman yapısını zamansal olarak geçmiş zamana aktarmaktadır. Bitmemiş geçmiş zaman ifade eden yapıların yukarıdaki gibi üç farklı çeşidinin ortaya çıkması sebepsiz değildir. Çünkü *–At(urur)* zarf-fiilli, *–Ar* sıfat fiilli ve *–idiğan* sıfat fiilli yapıları bitmemişlik anlatma konusunda farklılıklar göstermektedir. Tömür ise fiilin bitmemiş geçmiş zaman haber kipi hangi kipsel anlamı üstlenirse üstlensin, eylemin gerçekleşmek üzere olan durumunun geçmişte, bir başka bağlı olan eylemden önce mevcut olduğunu anlatır demiştir (2011:315). Aslında bütün bu biçimler bitmemişlik ifade etmesinin yanı sıra farklı kiplik ifade etmeleriyle görev paylaşımı yapmaktadır. Örneklere bakalım:

- (30) *Yaş vaktirimde her küni etigini beden çeniğturattım.*
Gençken her sabah spor yapardım.

Bu örnekte gördüğümüz gibi geçmişte alışkanlık haline gelen ya da daima gerçekleşen eylemler için *–At(urur)* zarf-fiilli şekli kullanılmaktadır. Geçmiş

zamanda daima yaşanan ya da aralıksız gerçekleşen bir eylemi ifade etmek için –Ar biçimi kullanılamaz, –At(urur) zarf fiilli biçim kullanılmaktadır. Mesela, *i. men u çağlarda ottura mektepte okuyttim / Ben o zamanlar orta okulda okuyordum* *ii. U tehiçila yatatti / O hala yatıyordu* örneklerinde olduğu gibi geçmişte sürmekte olan eylemleri ifade ederken, –Ar biçimi dışındaki iki biçim daha sık kullanılmaktadır. *Okulda okuyor olmak* bir aralık olmaksızın gerçekleşmekte olan eylemi ifade eder. Okul öğrencisi olan kişi o zaman dilimi içerisinde zaman zaman evde de olabilir, arkadaşlarıyla dışarı çıkabilir, aslında okula sürekli gitmiyor da olabilir, ama okulda öğrenci olduğu müddetçe bu aralıksız süren eylem olarak bakılabilir. Yani bu geçmişte sürmekte olan bir eylemdir (progressive). Özellikle –At(urur) şekli geçmişte tek seferlik sürmekte olan eylem için kullanılırken, –Idığan şekli alışkanlık haline gelen eylemler için kullanılır. Eylem, sürmekte olan ve tek seferlik eylemi ifade edemez. Mesela, yukarıdaki örneği *U tehiçila yatıdığanidi* şeklinde değiştiremeyiz. Ancak, *U her küni ikki saat yatıdığanidi / O her gün iki saat yatardı.* şeklinde kullanılabilir. –At(urur) alışkanlık ifade eden eylemlerde de kullanılır. Örneğin: *U her küni üç ketim çişini çotkılattı / O hergün üç kez diş fırçalaradı.* Bir eylemin bir başka eylemle bağlantılı olarak gerçekleştiğine vurgu yapmak istendiği durumlarda da –At(urur) şekli kullanılmaktadır. Bu biçim aynı zamanda bir başka eyleme fon niteliği oluşturmaktadır. Yani bir başka eylemin gerçekleşmesinin sebebi olabilir. Bir planlama anlamı ifade edebilir (Tömür 2011: 315). *i. Séniñ kélidiğiniñni bilettim, şuña kütüp olturdum / Geleceğini biliyordum, o yüzden seni bekledim.* *ii. Umu baratti, unimu élıvalğan bolsañlarçu/ O da gidecekti, onu da yanınıza alsaydınız keşke* gibi örneklerden gördüğümüz gibi ve Tömür'ün de tespit ettiği gibi, –Ar ve –At(urur) biçimleri gerçekleşmeyen bir eylemin gerçekleşmiş olması ihtimaline karşı bir tahmin ve farz ifade eder. Örneğin: *i. Rehmetlik ölmigen bolsa бүгүңки yahşi künlernimu körerdi (köretti) / Rahmetli ölmeseydi bugünkü güzel günleri de görürdü. ii. Dégen bolsanglar kéletti / söyleseydiniz gelirdi. iii. Men kutkuzmığan bolsam tuncukup öletti / kurtarmasaydım, boğularak ölecekti.* –Ar sıfat fiilli biçimi eyleme karşı bir yoğunluk, odaklılık içermemektedir. Bunun aksine –At(urur) biçimi odaklılık ifade edebilmektedir. Örneğin, *U şu yerde kımırlımay yatatti / O orada kıpırdamadan yatıyordu* ve *U u yerde kımırlımay*

yatardi (her seferinde, ya da bazen) / O oarada kıpırdamadan yatardı. –At(urur) ve *–Ar* biçimleri ikiside gerçekleşmemiş olan sadece farzedilen olayların anlatımında farz işlevi görürken, farz edilen durumun gerçekleşmesi takdirinde ortaya çıkan sonucun kesinlik derecesi açısından farklılık gösterdiğini söylemek mümkün. Gerçi ikisi de düşük kesinlik ifade etse de, *–At(urur)* biçimiyle ifade edilen olayda sonucun kesinlik derecesi *–Ar* biçimiyle ifade edilen olayın sonucununkinden bir tık yüksektir. Bunun dışında Tömür (316) edebi eserlerde konuşma anından önce ve anlatılmakta olan tasvirden sonra gerçekleşecek olan ya da geçmişteki bir eylemle bağlantılı eş zamanlı tasvirler için de *–At(urur)* şeklinin kullanıldığını söylemiştir. Örneğin, *Uning yalğunluğ közliridin ğezep ve nepriti bilinip turattı. Ezim derya ħuddi uniñ ğezipige teñkeş kılğandek kırğakğa heyve bilen urulatti / onun alev saçan gözlerinden öfkesi ve hiddeti okunuyordu. Ulu nehir sanki onun hiddetine ayak uydururcasına kıyıya heybetli bir şekilde çarpmaktaydı.* Bunun gibi edebi tasvirler için kullanıldığı durumlarda bitmemişlik ifade etmemektedir. Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi Uygurcadaki bitmemişlik Türkçedeki *–Acaktı* ve *XrdX*’ların sahip olduğu görünüşsel ve kipsel işlevlerle örtüşen bir çok yöne sahiptir. Ancak örtüşmeyen tarafları da vardır ki bunu Türkçe ve Çağdaş Uygurcanın karşılaştırılmasına ayırdığımız 4.bölümde inceleyeceğiz. *–Ar* eki Çağdaş Uygurcadan önceki dönemlerde , örneğin çağatay Türkçesinde yaygın kullanılırken, Çağdaş Uygurca döneminde tedrici *–A* zarf fiilli şeklinin (*–A turur erdi*)’nin daha yaygın kullanımına şahit olmaktayız. Bunu aşağıdaki tablodan da görebiliriz. Böylelikle, yukarıda incelemiş olduğumuz bütün bitmemiş geçmiş zaman biçimlerini işlevsel farklılıklarına göre şu şekilde sınıflandırabiliriz:

B biçimler / İşlevi	Kipsel	Görünüşsel	Anlatım şekli
<i>–At(urur)</i>	Fon işlevi (bir olayın gerçekleşmesi için sebep)	Alışkanlık	Edebi tasvirlerde
		Odaksızlık	
	Farz (<i>–Ar</i> ’a göre yüksek kesinlik)	Sürmekte olan	
<i>–Ar</i>	Farz (çok düşük)	Alışkanlık	

	kesinlik)	
-(i)diġan		Alışkanlık

Tablo 8

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere, Çağdaş Uygurcanın işlevsel yönden en işlek bitmemişlik ifade eden biçimi –At(urur) biçimidir.

1.3.2 Dolaylı Bitmemiş Geçmiş Zaman (Sınırlararası Dolaylılık)

Bu zaman şekillerinin oluşumu –A zarf fiil eki+dı (<turur)+iken / -(y)idiġan bitmemişlik bildiren sıfat fiil eki+iken / –Ar bitmemişlik bildiren sıfat fiil eki+iken. Bildirme edatı –turur zamanla kısalarak buradaki di biçimini almıştır. Ancak -(y)idiġan bitmemişlik bildiren sıfat fiil biçiminin oluşumunun –A zarf-fiil eki+turur+gan ve –Ar biçiminin de –A turur şeklinden geldiği düşünülebilir. Dolaylı bitmemiş geçmiş zamanın (y)idiġan +iken şekline benzer bir şekil Çağatayca metinlerde de çok karşımıza çıkar. Basit bir örnek verirsek:

الادورغان بولوب توختاتیب حسابلاب كوركانيدا اقسو تابعى كلا مضافاتى
دين بر ييلدا اون بش مينك نجه يوز تنكه فل بولادورغان ايكان

- (31) **Aladurġan** bolup tohtatip h sabl b k r genide tab  kullen
muzaf tidin bir yilda on be  mi  n ce yüz tenge ful boladurġan iken.
(Teklimakani 2014:213).

Yukarıdaki örnekte de g r ld ġu gibi bir yılda be  yüz k s r akçe etmek gibi bir durumu –GAn eki bir duraġan duruma çevirirken aynı zamanda geçmiş zamana aktaran ek de –GAn. iken ko acı da aslında dolaylılık ifade etmektedir. Aslında hem zamansal hem kipsel özellik yansıtabilen bir ektir.  aġataycada kullanılan bu bitmemişlik şekli  aġda  Uygurcada –idiġaniken biçimine d n  m   t r.  rneġin bitmemiş şimdiki zamanla da benzer bir biçim olan –idiken için bir örnek verirsek yamġur **yaġidiken**  rneġinde –GAn olmadığı için iken tek başına geçmiş zaman ifade etmez. Aslında bu Türkçedeki –AcAkml   biçimine benzer bir şekilde konuşma anından sonra yaşanacak ya da ya anma ihtimali olan bir olayı dolaylı bir şekilde anlatmada i e yarar. Ancak aynı biçim bitmemiş

geçmiş zamanın dolaylı biçimi olarak da karşımıza çıkıyor. Bu biçim konuşma noktasından önceki bir duruma karşı da ve sonraki bir duruma karşı da dolaylı bitmemişlik anlatabilmektedir. Örneğin:

- (32) *U naḥşini yahşi éytidiken / O güzel şarkı söylüyormuş* (algılamalı bitmemiş geçmiş zaman dolaylılık)
- (33) *Añlişimçe, u bugün kelidiken / Duyduğuma göre, o bugün geliyormuş.* (duyulan, bitmemiş şimdiki zaman)
- (34) *Muellimniñ somkisi sinipta turidu, démek bugün ders ötidiken / Hoca'nın çantası sınıfta duruyor, demek bugün ders olacaktı.* (çıkarımsal bitmemiş şimdiki zaman)

Bu biçim dışında –Ar'lı bir yapı daha vardır ve bu yapıda –Ar bitmemişlik ifade ederken, buna eklenen *iken* biçimi de hem dolaylık hem zaman anlatımına üstlenerek geçmiş zamanı anlatmaktadır. Örneğin:

Men éytmigan bolsam körgülüğünü körer iken / Meğer söylemesem göreceği varmış

Örneklerden de görüldüğü üzere dolaylı bitmemiş geçmiş zamanın bir biçimi dışında geri kalan iki biçimi sadece geçmişte dolaylı bitmemişlik anlatmaktadır. –*idiken*+*şahs eki* biçimi ise hem geçmiş hem geçmiş olmayan çıktı sunabilmektedir.

Çağdaş Uygurcanın bitmemişlik ifade eden zaman biçimlerinin oluşumunda ortak bir özellik vardır. –*At(urur)* biçimi süreklilik anlamı taşıyan *turur*'un yardımıyla oluşmaktadır. –*DX*, –*GAn* biçimleri ise önceki bitmişlik sonraki hem bitmişlik hem tamamlanmışlık ifade eden iki biçimdir. Süreklilik anlamı taşıyan biçimlerin bitmişlik ve tamamlanmışlık anlamı taşıyan biçimlerle birikmesi, Çağdaş Uygurcanın temel bitmemişlik anlatan biçimlerini oluşturur. Örn: –*idiğan* > –*At(urur)+GAn* , –*atti* > –*At(urur)dı*.

1.3.3 Söylentili Bitmemiş Geçmiş Zaman

Bu zamanın yapısı bitmemişlik ifade eden –*idiğan* sıfat fiil yapısıyla geçmiş ifade eden +*iken* biçimi ve duyulan bilgiye söylenti ve şüphe anlamı katan –*mlş* biçiminden oluşmaktadır. Temel zaman yapılarını incelerken –*mXş* ve –*iken* biçimlerinin işlevleri üzerinde ayrıntılı durmuştum. Söylentili ve dolaylı biçimler

arasındaki farklardan da yeterince bahsettiğim için burada tekrar durmayacağım. Bu zaman biçiminde tamamlanmışlık ifade eden söylentili zamandan farklı olarak bünyesinde tamamlanmışlık ifade eden –GAn yerine bitmemişlik ifade eden –*idiğan* ve –*Ar* sıfat fiil şekillerini barındırmaktadır.

1.3.4 Soyut Tahminli Bitmemiş Geçmiş Zaman

Bu zaman şekli *bol-* yardımcı fiiliyle ya da temel biçimler ve tamamlanmışlık ifade eden zaman biçimlerinde de karşılaştığımız *deymen* fiilinin de yardımıyla oluşabilmektedir. Ancak *bol-* fiili kullanıldığında fiile gelen şahs ekleri değişebiliyor. Yani:

- a. - (y)*Idiğan bol-gay+idi+şahs ekleri*
- b. -a zarf fiil eki+t(*turur*)+t(*idi*)+*ğu*+*deymen*.
- c. – ar sıfat fiil eki, *idi+şahs eki+ğu deymen*.

Temel ve bitmişlik ifade eden zaman yapılarından bahsederken, bu zaman biçimlerinin de kendi bünyesinde barındırmış olduğu –GAy, –*ğu* , ve yardımcı fiillerin anlamsal değerlerini incelemiştik. Bu yüzden burada tekrar söz etmeyeceğim. Ancak bitmemişlik ifade eden biçimler tamamlanmışlık ifade eden biçimlerin yerini almaktadır. Örneğin bitmişlik ifade eden –A’lı zarf fiilli ve –*At(<urur)* biçimi de burada kullanılabilir. Örn:

- a. *Men kelmisemmu kélettińǵu deymen / Ben gelmesem de gelecektin her halde*
- b. *Men kelmisemmu kéler idińǵu deymen / Ben gelmesem de gelecektin galiba*

Yalnız şu noktaya dikkat çekmek isterim. –*At(urur)* biçimi ile –*Ar* biçiminin bitmemişlik anlatımında kesinlik derecesi açısından farklılık taşıdığını, –*Ar* lı biçimlerin olayın gerçekleşmesine yönelik daha düşük bir kesinlik içerdiğini tartışmıştık. Buradan yola çıkarak da örnek a’ da konuşanın, dinleyenin kendisi gelmiş olsa da *geleceği* ile ilgili kesinlik örnek b’nin gerçekleşme ihtimalinden daha yüksek bir ihtimal içeriyor. Yani tahminin kesinlik derecesi b de daha düşüktür. Bu sebepten bu biçimler işlevsel yönden yine çok ince bir farkla bir birinden ayrılmış olmaktadır.

1.3.5 Somut Tahminli Bitmemiş Geçmiş Zaman

Bu zaman şekli somut tahminli bitmemiş şimdiki zaman şekilleriyle örtüşmektedir.

- a. *-(y)İdiğan oħşa-A zarf- fiil eki-(turur)*
- b. *-sa+şahs ekleri kérék*
- c. *-(y)İdiğan çağ-iyelik eki ve bar*

Somut tahminli ve soyut tahminli biçimler arasındaki farklar temel biçimler ve tamamlanmışlık ifade eden zaman biçimleri kısmında incelendiğinden üzerinde durmayacağım.

1.4 Sürekli Geçmiş Zaman

Sürekli geçmiş zaman şekillerinden bahsetmeden önce, Çağdaş Uygurcanın süreklilik anlamı taşıyan eki *-(X)vat* ile ilgili kısaca bilgi vermek isterim.

Tohti (2009) bu ekin *-p* zarf fiil ekiyle yardımcı fiil *yat-* ın uzun süre birlikte kullanılmasıyla tek morfem haline gelmesi ve ses değişimine uğrayarak bugünkü biçimini aldığını söylemektedir. Aynı zamanda *yatmak* fiili sözcük anlamı açısından süreklilik ifade eden bir durumu anlatır. *-(X)vat* ekinin süreklilik görünüşüne sahip olması yukarıda bahsedilen anlamının bir uzantısı olarak kabul edilebilir.

Tömür (2011:325) süreklilik ifade eden zarf-fiil ve sıfat fiil şekillerinin *-(X)vatXp* ve *-(X)vatGAN* biçiminde olduğunu söylemektedir.

1.4.1 Direk Anlatımlı Sürekli Geçmiş Zaman

- a. *-(x)vat-at(urur)-(er)di.*

Tömür (2011:325) bu biçimin fiilin *-A* zarf-fiil şekline *-idi* ek fiilinin getirilmesiyle oluşturulduğunu söylemektedir. GULCALI da bunu doğrularken *kör-üp yat-ar idi* olarak farklı bir şeklini bunun yanında göstermektedir (143). Yalnız bu durumda *körüvatattım* gibi bir biçimde, koyu renkle belirttiğimiz *t* sesinin nereden geldiğini açıklama gerekliliği duyabiliriz. Bu yüzden ben

diğer ikisinden farklı olarak bu biçimin en yukarıda ayırdığım şekilde olduğunu savunuyorum. *kör-üp yat-ar idi* bu biçimi ise -A zarf-fiilli biçiminden farklı bir görünüş ifade etmektedir. Aşağıdaki incelemelerde daha kısa gözükmesi için doğrudan $-(X)p+yat$ şeklinin günümüzdeki tek morfemli $-(X)vat$ şeklini kullanacağım.

b. $-(X)vat-GAn-idi$

c. $-(X)vat-ividi$ (*yézivitividiñ*)

d. $-mAKtA-idi$

e. *oltur-, yat-, tur-, yür-* gibi sürekli devam eden eylemi ifade eden yapılarla da karşımıza çıkar.

Aslında süreklilik anlatan biçimlerin zaman işlevinden ziyade görünüş işlevi öne çıkmaktadır. Intraterminal bir bakış açısına sahip olan bu biçimler bir eylemi başlangıç ve bitiş sınırları hakkında bilgi vermeksizin, sınırlar arasında gözlemlene imkanı tanımaktadır. Mesela, direk anlatımlı şeklinin *a* biçimindeki $-(X)vat$, eylemin gerçekleşmekte olması itibariyle bir yoğunluluk, odaklılık, süreklilik ve intraterminallik ifade ederken $-At(urur)$ bitmemişlik biçimi $(X)vat$ görünüşü ile *(er)di* zaman koşacını bir birine bağlar. $-(er)Di$ biçimi de eylemi konuşma anından önceki bir belirleme noktasına, yani geçmişe taşımaktadır. Böylelikle bu biçimle ifade edilen eylem geçmişte belirleme noktasıyla eş zamanda yaşanmakta ve sürmekte olan odaklı bir eyleme dönüşür. Konuşma anı itibariyle eylemin sona erip ermediği meçhuldür. Çağdaş Uygurcanın sürekli geçmiş zaman yapıları olarak sınıflandırılan yapılar aslında bazen bitmişlik ve bazen bitmemişlik anlatır. Bunu ayırt etme konusunda bağlam önemlidir. Bitmişlik anlatma durumunu dolaylı zaman şekilleri üzerine durulurken, bir sonraki zaman şeklinde inceleyeceğiz. Şimdi bitmemişlik ifade eden duruma bakalım:

(35) *Kompozitor, sazlar bilen liķ tolğan öyniñ bir bulunıdiki keñ tömür karivatta can üzivatatti (ÇQ:338) / Bestekâr, bu çalgılarla dolu odanın bir köşesinde geniş bir demir karyola içinde ölüyordu. (ÇK:234)*

Sadece örnek (35)'e bakılırsa, Bestekâr'ın konuşma anı itibariyle ölüp ölmediği bilinmez, çünkü ölmenin gerçekleşmekte olması yüksek bir odaklı biçimde eylemin cereyanı üzerine yoğunlaşarak intraterminal bir bakış açısıyla ifade edilmektedir ve sona erip ermediği hakkında bilgi verilmez. Yani eylem geçmişte gerçekleşmekte olan bir eylemdir, şimdiye kadar sürekliliği sona ermiş de olabilir, ermemiş de. Eylemin belirleme noktası geçmiştir ve biz bu belirleme noktası itibariyle eylemin bitmemiş olmasından yola çıkarak da geçmişte bitmemişlik olarak yorumlayabiliriz. Bu açıdan bakılırsa, ifade edilen görünüş, bitmemişlik, intraterminallik ve süreklilik ifade eden görünüşdür. Zaman açısından ise geçmiş zamandır. Yani geçmişte bitmemişlik ifade eder. Aynı örnekteki *can üzivatatti* biçimini söz konusu zaman yapısının *b* biçimine değiştirirsek: *Kompozitor, sazlar bilen liğ tolğan öyniñ bir buluñidiki keñ tömür karivatta can üzivatkanidi* olarak da değiştirilebilir ve anlamsal değer açısından farklılık göstermez. –*GAnidi* Çağdaş Uygurcada tamamlanmışlık ifade eden bir biçimdir. –*Xvat* ise bir süreklilik ifade eden, eylemin sürmekte olduğunu anlatan biçimdir. –*GAnidi* ya da –*idi* biçimleri bir sürmekte olan eylemi anlatan biçim olan –(X)*vat*, –(X)*p oltur*, *mAktA* gibi biçimlerle birlikte kullanılırken sadece sürmekte olan eylemi geçmişe aktarma fonksiyonu üstlenir. Ne eylemin başlangıcı, ne bitişi, ne de tamamlanışıyla ilgili çıktı vermez. Çünkü ister bir *a* ya da *b* biçimi olsun ikisinde de olay konuşma noktasından önceki bir belirleme noktasıyla eş zamanlı olarak sürüyor. Konuşma anı itibariyle de sona erip ermediği belirsizdir. –(X)*vat* yine sürmekte olan bir intraterminal odaklılık ifade ederken, –*GAn* söz konusu sürmekte olan eylemi durağanlaştırıyor. Önceki örnekte –*At(urur)* bir zarf fiil eki olarak bu işlevi görürken, bu sefer –*GAn* bir sıfat fiil eki olarak bu işlevi üstlenmektedir. Yani ister –*GAn* olsun ister –*At* ← *At(urur)* görünüş ifade eden biçimi olsun, bitmemişlik ifade eden biçimle zaman ifade eden biçim arasında birleştirme, bağlama fonksiyonu üstlenmektedir. Asıl zaman işlevi –*idi*'nin üzerine düşer.

Bunun dışında –*mAKtA*' lı biçimler –*Xvat*' lı biçimler ikisi de odaklı intraterminallik ifade eder, ancak –*mAktA* biçimi daha çok yazılı, kitabi ve edebi anlatılarda kullanılmaktadır. Günlük konuşmalarda pek rastlanmaz. Örneğin:

- (36) *Yénidiki derehniñ şéhida bir çalıķuşı sayrimakta idi (ÇQ:535) / yanlarındaki ağacın dalında bir çaklıķuşı ötüyordu (ÇK:368)*
- (37) *U kéçe peķet közlimla yiğliğan, emma bu keçe yürkimmu yiğlimakta idi (ÇQ:331) / O vakit, sadece gözlerim ağlamıştı, bu gece gönlüm ağlıyor (ÇK:229)*

1.4.2 Dolaylı Anlatımlı Sürekli Geçmiş Zaman

- (X)vat+GAn+iken*
- (X)vat+(X)p+iken*
- (X)vat+idi (i)ken*
- (X)vat+(X)ptı + (i)ken*
- (X)p oltur-ğan +iken+şahs eki* yapısında da olduğu gibi *oltur-*, *yür-*, *tur-* gibi bir süre içerisinde devam eden, başlangıç sınırlı eylemleri ifade eden yardımcı fiillerin yardımıyla oluşmaktadır.

Bilindiği gibi, süreklilik ifade eden bu yapılarda çoğu zaman konuşma anından önceki belirleme noktası ve gerçekleşmekte olan eylem (38) ve (39) numaralı örneklerde olduğu gibi üst üste düşüyor.

Yukarıdaki biçimlerin çoğu bir birilerinin yerlerine kullanılabilir. Ancak *c* tipi pek rastlanmayan bir tiptir. *e* tipi *oltur* fiilinin sınırlamasından dolayı bazı fiillerle birlikte kullanılamaz. Bunun dışında *a*, *d*, *e* tipleri bir birilerinin yerine sıkça kullanılabilir. Çünkü *a*, *d*, *e* şekillerinde kullanılan ekler biri birine benzemese de, işlevsel olarak biri birinin yerini doldurabilen biçimler devreye girmektedir. *a* ve *d* sürmekte olan eylemi ifade eden ortak *-(X)vat* biçimine sahiptir. Burada daha önceleri de bahsettiğimiz bir noktayı tekrar hatırlatalım. Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman çekim sisteminde çok işlek bir şekilde karşımıza çıkan üç biçim vardır. IPAST (dolaylı geçmiş): *-(X)ptX*, PAST (postterminal geçmiş): *-GAn* ve DPAST (direk geçmiş): *-DI* (Johanson:2003). Bunlardan *-GAn* biçimi yine dolaylılık anlatan ek fiil ya da dolaylılık koşacı *-iken* ile birleşerek dolaylı tamamlanmışlık, *-DI* ile birleşerek tamamlanmışlık anlatabilmekteydi. *-GAniken* yapısını buradan yola çıkarak açıklamak

mümkündür. Bu yapı hem geçmiş zaman hem dolaylılık içermektedir. *d* şeklindeki *-(X)vat-ıptı-ken* yapısında ise *-iken* olmadığını farzederseniz, *-(X)vat-ıptı* şeklinde şimdiki zamana dönüşmektedir. *U uhlavéiptu / O uyuyor, kitap körivéiptsen, séni avara kılmay / kitap okuyorsun, seni meşgul etmeyim* vb. Bu açıdan bakılırsa *-iken* bu yapıya geçmiş zaman anlamı katmaktadır. Çünkü dolaylılık anlamı zaten *-(X)ptı* biçiminin kendi bünyesinde mevcuttur. *-GAn* gibi dolaylılık anlamını tek başına oluşturamayan biçimler ise *-iken* koşacının yardımıyla dolaylılık ve geçmiş zaman anlamı sergilemektedir. Ancak *-GAn*'ın işlevini de göz ardı edemeyiz. Çünkü süreklilik ifade eden *-(X)vat > (X)p+yat* bir fiili özellik taşıdığı için ona doğrudan eklenemeyen *-iken* koşacının, *-GAn*'ın köprü oluşturmaya ihtiyacı vardır.

Yani, Çağdaş Uygurcanın bu zaman yapısını incelerken de anlaşıldığı üzere *-iken* koşacı hem zaman hem dolaylılık ifade ederken, çekimlendiği biçimlerin özelliklerine göre ya bu işlevlerinden sadece bir tanesini ya da ikisini birden yansıtabilmektedir.

(38) *U kelginide, kitap okuvatkanikensen (okuvitivikensen, okuvéiptikensen, okup olturğanikensen) / O geldiği sırada kitap okuyormuşsun.*

(39) *U çağda akañ uhlavatkaniken (uhlavitivikensen, uhlavéiptikensen, uhlap yatkanikensen), apang uni oyğitişka kıyalmaptu / O zaman abin uyuyormuş da annen onu uyandırmaya kıyamamış.*

e tipi *a* ve *d* tipleri kadar esnek bir şekilde bir diğerlerinin yerine kullanılmak için elverişli değil. Özellikle *olturmak* yani *oturma* eylemiyle anlamsal olarak birlikte kullanılmayacak olan fiiller vardır. Örn: *turup olturvatkaniken* diye kullanılamaz, *durmak* ve *oturmak* anlamsal olarak bir birilerini iten fiillerdir. *Ayakta durma* eyleminin sürekli şekli *turivatkaniken, turivitiviken, turivéiptiken* gibi bu zamanın diğer şekilleriyle ifade edilebilir. Kısacası, bir eylemsel yoğunluk içeren hareket fiilleriyle birlikte kullanıldığı zaman *-oltur* biçimi kendi sözcüksel anlamı gereğiyle anlamsal olarak uyum sağlamamaktadır ve diğer yapılar tercih edilir. Örneğin, *-yügrüp olturğanidi / koşuyordu, sekrep olturğanidi / zıplıyordu, pirķirap olturğanidi / dönüyordu* gibi kullanılmaz.

Bilginin kaynağı açısından bakıldığında, sürekli geçmiş zaman yapılarının bütün şekilleri farklı bilgi kaynaklarından gelen bilgileri ifade edebiliyor. Bu konuda bir görev paylaşımı söz konusu değildir. Örneğin şu örneğe bakalım:

- (40) *Mirnbégi iz xoqlap küzlekke kirse, Ghéni oğri emdila terini sürtivatkaniken (sürtivéiptiken, süritivétiviken, sürtüp olтурғанiken) (AY:12) / Binbaşı onun peşine takılarak ambara girdiğinde, Ghéni oğri daha yeni yeni terlerini silmekteymiş.*

Örnek (40)'ta dolaylı bilginin kaynağı birinden duyma, edinilen bilgi olarak karşımıza çıkar. Binbaşı ya da başka biri bunu konuşana anlatmıştır. Bunun dışında algılamalı ve çıkarımsal bilgi kaynakları için de yukarıdaki şekiller hepsi kullanılabilir. Bunu test etmek için üstteki örneği aşağıdaki gibi değiştirelim:

- (41) *İz xoqlap küzlekke kirsem, Ghéni oğri edmila terini sürtivatkaniken (sürtivéiptiken, süritivétiviken, sürtüp olтурғанiken) / takip ederek ambara girdiğimde, Ghéni daha yeni yeni terlerini silmekteydi. (Algılamalı)*
- (42) *İz xoqlap küzlekke kirsem, Ghéniniñ ayaq tivişi keldi. Démek Gheni muşu etrapta müküngidek bir yer izdevatkaniken (izdevéiptiken, izdevétiviken, izdep yürgeniken) / takip ederek ambara girdiğimde, Gheni ortada yoktu, sadece ayak sesleri geliyordu. Demek oralarda bir yer bulup saklanmaya çalışıyormuş. (Algılamalı, Çıkarımsal)*

Bilgi kaynağı konusunda temel zamanlar ve tamamlanmış zaman şekillerinden farklı bir şekilde, bilgi kaynağını ifade etme konusunda biçimler arasında bir paylaşım söz konusu değildir.

1.4.3 Söylenti Sürekli Geçmiş Zaman

Bu zaman şekli, dolaylı anlatımlı sürekli geçmiş zaman yapılarındaki şahs eklerinin önüne ya da sonuna *-mış* eklenerek yapılır. Söylenti zaman şekilleri daha önceki zaman yapılarında da incelediğimiz üzere *-mXş* vasıtasıyla ifade edilir ve olayın gerçekliğine karşı bir tereddüt ya da ironi gibi anlam değerleri katmaktadır. Söylentili sürekli geçmiş zamanda, geçmişte belirleme noktasıyla aynı anda gerçekleşmekte olan bir olayın o anda gerçekleşmekte olduğuna

karşı bir inkar, yalanlama, ironi ya da mesafesel uzaklık, bilginin ikincil bir bilgi olması gibi anlamları katmaktadır. Örneklere bakalım:

- (43) *Uniñ bilen tonuşuştin burun men hayatniñ menisini çüşenmestin yavaşatkanikenmişmen / Onunla tanışmadan önce ben hayatın anlamına ermeden yaşamaktaymışmışım (dolaylı, yalanlama, irony)*
- (44) *Ehmetke bir dostiniñ éytip bérişiçe, u çağlarda, sen bir kitap yézivatkanikenmişsen. (mesafesel uzaklık) / Ahmet'e bir arkadaşının anlattıklarına göre, sen o zamanlarda bir kitap yazıyormuşsun. (ikincil dolaylılık, mesafe)*

Örnek (43)'te konuşan durumu inkar etmek istiyor. Sonuçta bir ironi ve yalanlama söz konusudur. (44)'te ise eğer dolaylılık ikinci el bir dolaylılık olmasaydı, -mXş'ın kullanımına gerek kalmaz, sadece bir -iken yeterli olurdu.

1.4.4 Soyut Tahminli Sürekli Geçmiş Zaman

Bu zamanın şekilleri fiilin süreklilik ifade eden sıfat fiil şekillerine soyut tahminli bildirme çekimlerinin geçmiş zaman biçimiyle ya da dolaylı anlatımlı geçmiş şimdiki zaman şekline -Gu deymen getirilerek oluşturulmaktadır.

- (X)vat-GAn bolğay+idi+şahs ekleri
- (X)vat - at(urur)-(i)di-şahs ekleri+Gu deymen
- (X)p oltur-GAn bol-gay-idi+şahs ekleri

Bundan önce karşılaştığımız somut tahminli diğer zaman yapılarında -GAy, -GAn bolğay, -ğu gibi biçimlerin işlevleriyle ilgili açıklamalar yapmıştım. Ancak süreklilik bildiren soyut tahminli geçmiş zaman biçimlerinde, süreklilik bildiren direk anlatımlı şekillerde olduğu gibi, bitmemişlik ifade eden sıfat-fiil -at < -at(urur) şekli de vardır. Bu zaman yapılarında da bolğay ve -Gu deymen biçimleri tahmin anlamı işaretleyerek kiplik görevi taşıırken, -(X)p oltur ve -(X)vat biçimleri süreklilik görünüşünü işaretlemektedir. -GAn ve -at biçimleri ise görünüş ifade eden biçimi durağan duruma çevirerek kiplik ifade eden biçime bağlamaktadır. -idi geçmiş zamanı işaretlemektedir.

- (45) *Sen maña télefun kılğanda maqale yézivatattimğu deymen / sen beni aradığında her halde makale yazıyordum.*

(46) *Sen maña télefun kılğanda makale yézivatқан bolğaydim / sen beni aradığında (belki sen de farketmişsindir) makale yazıyordum.*

(45) ile (46) çoğu zaman aynı okuma yansımasına rağmen (46) bazen örnekte verildiği gibi farklı bir okuma da yansıtmaktadır. Örnek (46)'da *inanmamıştın ,ama ben şunu yapıyordum, belki sen de farketmişsindir* gibi okumalar sunabilir. Aşağıdaki örnekten bunu anlamak daha kolay olacaktır.

(47) *Men ağrip kıldım dédim, işenmidiñ, tönügün sen öyümge kelgende yétivatқан bolğıydim / hastalandım dedim inanmadın, dün sen evime geldiğinde beni yatakta yatmış bir vaziyette görmüş olmalısın.*

Örnek (47)'de *artık inandın mı? hani inanmamıştın ya?* gibi okumalar vardır. Bunu ifade etmek için en uygun biçin –GAn bolğay biçimidir.

Bunun dışında *at-tı-m-ğu deymen* şekli aslında soyut tahminli bitmemiş geçmiş zaman biçimi olmasına rağmen, çok nadir de olsa somut tahminli sürekli geçmiş zamanı da ifade edebilir. Ancak bu durumlarda fiil kendisi süre ifade eden fiiller olmalıdır. Örneğin, *-yatmak, yürümek, oturtmak vb.* Şu örneklerle bakalım:

(48) *Men tapşuruқ işlevatқanda u öyide yatattıǵu deymen / ben ödev yaparken o her halde evinde yatıyordu.*

(49) *Biz öydin talağa çıkamayvatқан çağlarda, u kochida yürettiǵu deymen / biz evden çıkamadığımız zamanlarda, o sokaklarda geziyordu.*

1.4.5 Somut Tahminli Sürekli Geçmiş Zaman

Somut tahminli sürekli geçmiş zaman şekilleri fiilin süreklilik ifade eden sıfat fiil şekline somut tahminli bildirme kiplerinin eklenmesiyle oluşmaktadır.

a. *-(X)vatGAn oħša+y(a)+(turur)+šahs ekleri.*

(altı çizilmiş kısım zamanla düşmüştür)

b. *-(X)vatGAn bol-sa-šahs ekleri kérek*

c. *-(X)vatGAn çağ+iyelik eki ve bar fiili*

Bu zaman şekillerindeki biçimleri ve işlevlerini daha önceki zaman yapılarında görmüş olduğumuz için yine tekrar durmayacağım. Ancak süreklilik ifade eden geçmiş zaman şeklinde konuşanın bir olayın geçmişteki referans noktasıyla aynı zamanda gerçekleşmekte, yani sürmekte olmasıyla ilgili nesnel-somut

tahminini ifade eder. Ancak, bu zaman şekilleri sürekli şimdiki zamanın somut tahminli şekilleriyle de örtüştüğü için, çoğu zaman şimdi gerçekleşmekte olan eylemleri ifade eder. Zamansal olarak geçmişini ifade ettiği durumlar zaman zamirleriyle ya da bağlamla vurgulanmak zorundadır. Örneğin:

(50) *bizge cavap bermiginiñge qarığanda bala beķivatķan oķsaysen / bize cevap vermediğine göre her halde çocuğa bakıyorsun. (şimdiki zaman)*

(51) *Aldinķi küni bizge cavap bermiginiñge qarığanda, bala beķivatķan oķsaysen / Geçen gün bize cevap vermediğine göre her halde çocuğa bakıyordun (geçmiş zaman)*

(50) ve (51) numaralı örneklerde farklı iki zaman söz konusudur. (50)'de Konuşma anı belirleme noktası (referans) iken, (51)'de geçen gün konuşanın ona ulaşmaya çalıştığı zaman referans noktasıdır. (50) ve (51) örneklerinde soyut tahminli süreklilik ifade eden zaman şekilleri kullanılsa aynı şeyi ifade edermiydi. Aynı gibi görünse de, somut tahminli örnekler bize bağlam açısından farklı bir bilgi daha göndermiş oluyor. Yukarıdaki aynı örneği soyut tahminli zaman şekline dönüştürürsek şu şekilde değişir:

(52) *Aldinķi küni bizge cavap bermiginiñge qarığanda, bala béķivatattiñģu deymen.*

(52) numaralı örnek de geçerli ama konuşan belli bir dayanağa dayanmadan *çocuğa bakmakta* olduğunu düşünüyor. Bunlar aynı gibi gözükseler de (50)'in (51) den farklı olarak sunabileceği ekstra bir bağlam içeriği vardır. Sözü edilen kişi hep çocuğa bakan ya da çocuğa bakarken kimseye dönmeyen biri olmalıdır ve bu daha önceden de yaşanmıştır. İşte bu bağlamsal içeriği soyut tahminli zaman şekli sunamamaktadır.

1.5 Amaç Bildiren Geçmiş Zaman Kipi

Bu zaman şekli fiille ilgili bir amacı bildiren biçim –*mAKçı* ile yapılmaktadır. -*mAkçı* için bazı çalışmalar gelecek zaman eki olarak nitelendirirken (Öztürk 1997:157, 2010:81) onun niyet ve planlılık ifade etme gibi kiplik

anlamlarından yola çıkarak yapılan çalışmalar da vardır (Tömür 2011:334, Ercilasun 2012: 395). Ancak bu biçimin zamansal işlevi ve görünüşsel, kipsel işlevleriyle ilgili detaylı bir inceleme henüz yapılmamıştır.

Daha öncekilerin de çalışmalarından yararlanarak, bu ekin aslında kipsellik anlamı öne çıktığını savunuyorum. Bu durum Türkçedeki –AcAk ekinin durumuna oldukça benzemektedir. Bu biçimle ifade edilen olayın ne terminallik, ne postterminallik, ne de intraterminallik ifade ettiğine bakılırsa, görünüş ve zaman açısından değerlendirmek imkansız hal alacaktır. Demir & Yılmaz (2005:188) –AcAk için daha gerçekleşmemiş olan bir olay söz konusu olduğu için de zamandan daha çok kiplere yaklaştığını söylemektedir. Bu yönüyle Çağdaş Uygurcanın –mAKÇı eki de aynı özelliğe sahiptir. Niyet ve planlınarlık anlamı, geleceğe dönük bir tasarlanmış olayın anlatılması açısından bir gelecek anlamı yansıtır olsa da, bunu zaman eki olarak nitelendirmek tartışmalı bir konu olacaktır. Çünkü burada gelecekle ilgili herhangi bir olay somut zamansallık anlatısı içeremez. Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapılarında bu çok bariz bir şekilde zaman anlatan ek değildir. Örneğin: *barmağçidim / gidecektim*. Buradaki zaman eki –di dir. –mAkÇı ise geçmişteki bir noktadan geleceğe doğru bir niyet, bir öngörülmürlük, planlınarlık yöneltiyor. Bu işleviyle de bir kiptir. Bu konuda tartışılmaz. Ancak şimdiki zaman anlatırken, örneğin: - *barmağçimen / varmayı düşünüyorum* (varacağımdan farklı). Bu durumda yine kipsel işleve sahiptir. Çünkü –*barmağçimen* aslında –*barmağçidurmen* olarak bakılır. –*dur* düşmüştür. –*dur* eki düşmüş olsa da, etkisini kaybetmemiştir. –*dur* şimdiki zamanı ifade eder. Böylelikle şimdiki bir noktadan geleceğe doğru bir niyet, planlınarlık, tasarlama söz konusu olmaktadır.

Türkçedeki –AcAk biçimi kesin gerçekleşecek olan bir olay için kullanılabilir. Ancak Çağdaş Uygurcadaki –MAKÇı eki gerçekleşmesi meçhul olan, bir niyet, bir plan ifade ettiği için bazı durumlarda Türkçedeki –AcAk ekinin işlevini karşılayamaz. Örneğin: *kesin geleceksin / çoğum kelisen (seniñ kelişin şert)* gibi kesinlik içeren durumlarda ya da emir kiplerinde karşımıza çıkamaz. *çoğum kelmekçisen* olduğu takdirde bile *sen kesin gelmeyi düşünüyorsun* anlamı taşımaktadır. Yani –mAkÇı bir eylemin ileride gerçekleştirileceği ile ilgili bir öngörü değil de, söz konusu eylemi gerçekleştirme isteği, düşüncesini

yansımasıyla –AcAk ile bu ince anlamsal farkla örtüşmez. Bu yüzden Türkçede daha çok *istemek* fiiliyle ifade edilmektedir. Bu yönüyle de Türkçedeki –AcAk biçiminin işlevlerini tamamen karşılamaz. Bunu aşağıdaki örneklerde, Türkçedeki farklı biçimlerin –mAKÇı ile çevrilmesinden de görebiliriz. şimdi bir kaç tane örneğe bakalım:

- (53) *Çüşlük tamağğa olturğanda hoşna bağlarnıñ biridin hever keldi. Şeher başlıķı sheherdiki kişlik öyige köçüş aldida hoşnılarğa hem Feride'ge hoşlışış ziyapiti bermekçi iken (ÇQ:527) / Öğle yemeğine oturacakları vakit, komşu bağlarının birinden haber geldi. Şehirde kışlık evlerine inmeye hazırlanan belediye reisleri, hem bağ komşularına, hem Feride'ye son bir ayrılık ziyafeti vermek istemişlerdi. (ÇK:363)*
- (54) *Bir birige yéķinla qalğanda şamal Feride'niñ künlükini uçurup ketti. Feride varķırap, uni tutmaqçı boldi (ÇU:503) / Tam bir birine yaklaşıacakları vakit rüzgâr, Feridenin şemsiyesini aldı. Çalıkuşu deryadederek onu tutmak istedi (ÇK:346)*

Örnek (53) ve (54)'lerde de gördüğümüz gibi bir işi yapmaya yeltenmek, yapmak istemek anlamında da –mAKÇı kullanılmaktadır. Örn: *U méni urmaqçı boldi / O bana vurmaya yeltendi* gibi. Bu yüzden de –AcAk biçimi ile –mAKÇı'nın sunduğu anlamsal değer tümüyle örtüşmemektedir.

1.6 -DX Zamansallığın Dışında

-DX ekinin Çağdaş Uygurcada da Türkçede olduğu gibi zaman dışında sergilediği işlevleri vardır. Örn: *i. kettuq emse / gittik o zaman (planlınarlık, tezlik-daha gitmedi ama çok kısa zamanda gidecekler, öngörülülük). ii. Çarçap öldüm / yorgunluktan öldüm (yakınma, dereceyi artırma)* gibi. Örnek *i* geçmiş zamandan yansızdır. *ii* ise daha farklı bir görünüş çizmektedir. Bir olay var, geçmişte kritik sınırı aşılmıştır ve aşıldıktan sonraki zaman dilimi içerisinde hala geçerli olabilir. Zamansal olarak konuşma anından önce zaten kritik sınırı ulaşılmış olan bir olay, kritik sınırına vurgu yapılmaksızın kipsel bir yaklaşımla *yakınma, abartma, durumun derecesini artırma*'ya yönelik bir okuma sunmaya

çalışır. Ne zamansal, ne görünüşsel anlamı öne sürmeden , aslında kipsel anlam öne sürmektedir.

-DX için bir farklı örnek daha inceleyelim. Örneğin şu diyalogda –DX’nın bir zaman eki olarak mı yoksa bir görünüş olarak mı işlev gördüğünü tartışmaya değerdir:

-Nege mañdiñ?/ Nereye gidiyorsun?

-işka mañdim. / işe (gidiyorum).

Olay konuşma anında sürmekte olan bir olay. Türkçede bu –/yor biçimiyle ifade edilir. Çünkü süren ve konuşma anında sürerliği devam eden bir olay söz konusudur. Sınırlararası bir bakış açısıyla incelenmelidir. Bu sebepten dolayı da geçmiş zaman ifade etmeksizin, bir sınırlararası görünüş ifade etmektedir. Yukarıdaki örneğe benzer durumlar için –DX’ nın bu tip özellikleri ile kısa bir çalışma dahi yapılabilir niteliktedir.

Sonuç Tablosu

Bu bölümde Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapılarında karşılaşılabileceğimiz önemli biçimbirimlerin işlevleri üzerine bir inceleme yapıldı. Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapılarını oluşturan en işlek temel biçimbirimlerden –DI dışında –(X)ptı, -GAN ve onlardan ortaya çıkan –idiğan, -GANidi gibi biçimbirimlerin, zamansallığın dışında ifade ettiği işlevlerini de gözden geçirmiş olduk. Tüm bu temel biçimbirimlerin dışında, geçmiş zaman ifade eden yapılarda karşımıza çıkabilecek olan diğer biçimbirimleri de inceledik. Neticede, Çağdaş Uygurcada geçmiş zaman ifade eden biçimbirimler sadece zaman ifade etmekle yetinmemektedir. Bu biçimbirimler farklı geçmiş zaman yapılarında hem ortak hem farklı işlevler üstlenebilmektedir. Onları incelerken, genel bir bakış açısıyla sadece ortak işlevsel özelliklerini değil, farklı çekimlenmeler ve farklı yapılarda ortaya çıkan farklı işlevlerini de göz önünde bulundurarak değerlendirme yapıldığında, daha kapsamlı bir sonuç elde edebiliriz. –GAN ekine sadece bir tamamlanmışlık, -(X)ptı’ya da sadece dolaylılık olarak bakmaktan ziyade, farklı örneklerde ve yapılarda hangi işlevinin öne çıktığını tespit etmek önemlidir. Bu sadece onlarla birlikte çekimlenen ekleri, aynı yapı içerisinde bulunduğu diğer ekleri de göz önünde bulundurarak

incelenebilir. Çağdaş Uygurcada geçmiş zaman eki olarak bile geldiğimiz bir ekin işlevleri, bulunduğu çekimsel muhit tarafından farklılık sergileyebilir. Birlikte çekimlenen diğer biçimbirimlerin özelliklerini de incelemeksizin, bu temel biçimbirimlerin bütün işlevlerini görebilmek imkansızdır. Elimden geldiği kadar söz konusu biçimbirimlerin işlevlerini tespit etmeye çalışmış olsam da hala yetersizlikler ve eksiklikler bulunacağı kesindir. Bunlar üzerine daha çok çalışmalar yapılabilir. Bu bölümün sonucu olarak, aşağıda, bu çalışma için incelemiş olduğumuz bütün biçimbirimleri, tespit ettiğimiz işlevleriyle birlikte daha kolay bakabileceğimiz bir halde toplu olarak sunuyorum.

B biçim \ İşlev	Zaman	Görünüş/Kılmış	Kiplik	Diğer işlevler
-DI	Geçmiş zaman	1.Terminallik 2.İntraterminallik (Bağlama göre)		1.Olayın derecesini güçlen -dirme 2.Yakınma
-(X)ptX	1.Geçmiş zaman 2.Şimdiki zaman -(X)vat ilebirlikte	1.Postterminal 2.İntraterminallik (Bağlama göre) 3.Odaksızlık	Dolaylılık (duyulan, çıkarımsal, algıla malı, yeni farketme)	
-dek			Dolaylılık (bazen ikinci el dolaylılık olabilir ve çıkarı msal dolaylılığı eler	Çıkarımsal dolaylılığı eler
-mış			1.Dolaylılık (bilgi kaynağı sadece duyulan bilgi, ikincil dolaylılık da olabilir) 2.Tek başına fiil köküne eklenerek dolaylılık anlatamaz, ancak kendisinden önce dolaylılık ifade eden dolaylı bilginin kaynağını kısıtlar ya da dolaylılık ifade etmeyen bir biçime eklenerek duyulan dolaylılık çıktısı verir.	1. -iken'den sonra geldiğinde dolaylı bilginin kaynağını sadece duyulan olarak kısıtlar 2. Olayı yalanlama, ironi, olaya karşı mesafe
-du(r)			Soyut tahmin	
-GAn oħša -GAn bolsa kérek -GAn çağı bar	Geçmiş zaman		Somut(nesnel)tahmin	1.Belli bir dayanağa dayanarak tahmin yürütme 2.Olayın gerçekliğine karşı soyut tahmin yapılarına göre daha yüksek kesinlik
-iken	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık	Dolaylılık (bilgi kaynağının bütün türleri)	
-(X)ptudek	Geçmiş zaman	Postterminal	Dolaylılık (Çıkarımsal dolaylılık elenir, bazen ikinci el dolaylılık olabilir)	Çıkarımsal dolaylılığı eler
-(X)ptudekmış	Geçmiş zaman	Postterminal	Dolaylılık (sadece duyulan bilgi, ikinci el de olabilir)	Olayı yalanlama, ironi, olaya karşı mesafe
-(X)vidi > -(X)p-idi	Geçmiş zaman	Tezlik Tamamlanmışlık		1.Olaya karşı psikolojik mesafe 2.Asıl ifade etmek istediği olaya fon oluşturma
-(X)ptiken	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık	Dolaylılık	
-(X)ptikenmiş	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık	Dolaylılık (duyulan bilgi, ikinci el	1.Anlatılan eylemin gerçekliğiyle ilgili düşük

-İvikenmiş			duyulan bilgi de olabilir)	kesinlik 2.Konuşanın olaya karşı psikolojik uzaklığı 3. Olaya karşı ironi, küçümseme, şüphe duyma
-GAn		1.Postterminal 2.Tamamlanmışlığa yakın		Görünüş ve zaman biçimlerini bir birine bağlayıcı
-GAnidi	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık 3.Sonuçsallık		1.Uzak geçmişini ifade etme (ikincil bir geçmiş de olabilir) 2.Asıl ifade etmek istediği eyleme fon oluşturma
-GAniken	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık	Dolaylılık	
-GAnmış	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık	Dolaylılık (duyulan, ikinci el dolaylılık olabilir)	1.Olayın gerçekliğine karşı tutum –GAniken’e göre düşük 2.İroni, yalanlama, şüphe çağrışımları
-GAnikenmiş	Geçmiş zaman	1.Postterminal 2.Tamamlanmışlık	Dolaylılık (duyulan, ikinci el dolaylılık olabilir)	1.Olayın gerçekliğine karşı çok düşük kesinlik 2.Konuşanın eyleme karşı psikolojik uzaklığı 3.Olaya karşı ironi, yalanlama, şüphe, küçümseme gibi çağrışımlar
-GAn bol		Tamamlanmışlık Odaksızlık		
-Gay			Soyut (öznel) tahmin	
-ğu		Yardımcı fiilsiz odaklılık ifade eder (keldiğini/geldin ya işte)		
-ğu deymen			Soyut tahmin	Olayın gerçekliğinin kesinlik derecesi düşük.
-(X)p otur		Sürmekte olan		
-at >-at(urur)		Bitmemişlik		1.Zaman ve görünüş eklerini bir birine bağlayıcı 2.Soyut tahminli biçimlerde –Ar’a göre olayın gerçekliğine karşı daha yüksek kesinlik
-Ar		Bitmemişlik		1.Zaman ve görünüş eklerini bir birine bağlayıcı 2.Soyut tahminli biçimlerde -at’a göre olayın gerçekliğine karşı daha düşük kesinlik
-idiğan		Bitmemişlik		
-idiken		Bitmemişlik	Dolaylılık	
-(X)vat		1.Sürmekte olan 2.İntraterminallik 3.Odaksızlık		
-(X)vatGAnidi -(X)vatatti -(X)vatividi	Geçmiş zaman	1.İntraterminallik 2.Odaksızlık		
-(X)vatGAniken -(X)vativiken -(X)vatiptiken -(X)p oturGAniken	Geçmiş zaman	1.İntraterminallik 2.Odaksızlık	Dolaylılık	
-(X)vatGAnike miş -(X)vativikenmiş -(X)vatiptikenmiş -(X)p oturGAnikenmiş	Geçmiş zaman	1.İntraterminallik 2.Odaksızlık	Dolaylılık (ikinci el dolaylılık olabilir)	1.Olaya karşı ironi, yalanlama,şüphe,küçümseme gibi çağrışımlar 2.Olayın gerçekliğine karşı düşük kesinlik 3.Psikolojik mesafe
-(X)vatGan bolğay di -(X)vattığı deymen	Geçmiş zaman	1.İntraterminallik 2.Odaksızlık	Soyut (öznel) tahmin	

<i>-(X)p oturGAN bolğay di</i>				
<i>-(X)vatKan oğşa</i> <i>-(X)vatKan bolsa kérek</i> <i>-(X)p oturğan oğşa</i> <i>-mAKtA</i>	Geçmiş zaman	1. İntraterminallik 2. Odaksıllık	Somut tahmin	1. Belli bir dayanağa dayanarak tahmin yürütme 2. Olayın gerçekliğine karşı soyut tahmin yapılarına göre daha yüksek kesinlik
<i>-mAKçı</i>	Şimdiki zaman	1. Sürmekte olan 2. İntraterminallik 3. Odaksıllık	İstek, niyet, planlılık	Yazı dilinde, kitabi ve edebi dilde, resmi belgelerde ve sanatsal yazılarda

Tablo 9

Karşımıza çıkan birleşik, katmerli yapıların, betimsiz biçimlerin bünyesinde bulunan yardımcı fiiller ve biçimbirimlerin görünüşsel değerlerini incelemeyeceğim. Bu ayrı bir tez konusu oluşturacak niteliktedir. Söz konusu yapılarla ilgili bir çalışma için bk. (Bridges 2008)

2. BÖLÜM

TÜRKÇEDE GEÇMİŞ ZAMAN

Türkçede $-mXş$ ve $-DX$ biçimbirimleri geçmiş zaman ifade eden, mazilik okuması içeren temel biçimbirimlerdir. Ancak bu söz konusu biçimlerin zamansal işlevidir. Bir biçimbirimin sergilediği işlev, bulunduğu bağlam çerçevesinde değerlendirilmelidir. Böylelikle, bu biçimbirimlerin sadece geçmiş göstermek gibi tek bir işlevle yetinmediğini görmekteyiz. Aynı şekilde $-mXştX$, $-(X)yordu$, $-(X)rdı$, $-mAktAydı$, $-Dıydı$, $-AcAktı$, $-mXştı$, tüm “o zaman” çağrışımı verebilen, geçmiş anlatma ihtimali olan biçimlerin sadece zamansal olarak değil, görünüşsel ve kipsel boyutlarda da çok farklı işlevler üstlenebildiğini görmek mümkündür. Bu bölümde, söz konusu biçimlerin işlevleri, bu konuda yapılmış araştırmalardan istifade ederek incelenecektir.

2.1-DX

$-DX$ biçimi Türkçede genelde zaman gösteren biçim olarak karşımıza çıkar. Aydemir bu biçim için, birincil öncelik anlamında, konuşma anının referans alındığını, belirleme noktası konuşma anından önce olduğunu söylemektedir (2010:37). Zamansal yönden en temel ve basit bir geçmiş zaman biçimidir. Geleneksel dilbilimi çalışmalarında adından ya belirli geçmiş ya da görülen geçmiş olarak bahsedilmektedir (Korkmaz 2009:584, Karaağaç 2016:364, Ergin 2004:298). Bu biçimin $-mXş$ ile kipsellik açısından ayrışmasından ortaya çıkan sonuca göre görülen ve duyulan olarak ayrılması konusunda $-mXş$ ile ifade edilen bir biçimin de bizzat konuşan tarafından görülen, dokunulan vb duyu organları yollarıyla elde edilen olaylar olabilmesi (örn: *kar yağmış*, *yemek soğumuş*, *gün ağarmış*) ihtimalini göz önünde bulundurursak ve aynı zamanda $-mXş$ ’ın da bilgi ediniminin farklı kaynaklarına hitap edebilmesi açısından (sadece duyulan olmamasına) bakarsak yukarıdaki gibi adlandırmalar tartışılır bir hal alır. Bu yüzden yakın tarihli araştırmalarında ortaya çıkmaya başlayan (Solbin & Aksu-Koç 1982:186) *dolaylı deneyim* (*Indirect experience*) ve *dolaysız*

deneyim (direct experince) olarak kullanımlar bu biçimlerin daha çok ayrıştırıcı işlevini karşılamaktadır. *-DX* biçiminin geçen bölümün son kısmında incelediğimiz gibi zamansallığın dışında ifade ettiği görünüşsel ve kipsel işlevleri de bazı araştırmacılar tarafından *zaman kayması* olarak adlandırılmıştır (Korkmaz 2009:596, Yaman 2017). Fakat *-DX* biçiminin zamansallığın dışında sergilediği işlevsel boyutuna zamansal bir kaymanın sonucu olarak mı bakılmalı yoksa bu söz konusu biçimin zamandan soyutlanmış, başka işlevsel boyutu da olabilir diye mi düşünülmeli. Çünkü *-DX* için bile sadece zamansal işlevi olan bir ek, diğer işlevleri zamansallıktan ortaya çıkmış bir ektir biçiminde bir sınırlama yapamayız. *-DX* bir zaman ekinden fazlasıdır. Genel işlevi geçmiş zaman ifade etmek olsa da, başka işlevlerini ele alırken zamansal işlevden ayrı bir kategoride incelemeli miyiz yoksa aslında mevcut olan geçmiş zaman işlevinin kayması olarak mı bakmalıyız soruları üzerinde düşünmemiz gerekir. Johanson'un bununla ilgili F.Rundgren'e de dayanarak "bir geçmiş zaman, sıkça daha eski dönemlerdeki bir görünüş biçiminden kaynaklanır. Muhtemelen *-DX* birliğinin zamansal özelliğinin temelinde somut bitmişlik olarak bilinen bir görünüşsel "anlık olma" bulunmaktadır" (Johanson 2016: 65) der. Bu zamanın belli bir görünüş yoluyla ortaya çıkması durumunu kasetmektedir. Yani, bir biçimin zamansal işlevi görünüşsel bir işlevden geldiği düşünülecekse, bir biçimin görünüş işlevlerinin zaten hem zamanla birlikte hem de zamandan yansız bir şekilde mevcut olabileceğini düşündürür. Yalnız farklı görünüşsel ve kipsel anlamların ortaya çıkmasında geçmiş zaman biçiminin yardımcı fiillerle birleşmesi, benzer biçimlerin arka arkaya çekimlenmesi gibi durumlar söz konusu olabilmektedir. Bunlar çoğunlukla katmerli yapılara bürünmektedir. Bu ayrı bir araştırmada kapsamlı incelenmelidir. Çalışmamız daha çok basit ve temel biçimler üzerinde incelemeye yönelik olduğundan, burada katmerli yapılara değinmeyeceğiz. Şimdi geçmiş zaman biçimi olan *-DX* nın zamansallığın dışındaki bir kaç işlevine göz atalım:

(55) *Bundan birkaç yıl sonra da, İsveçli kimyager Alfred Nobel (1833-1896) daha yüksek nitelikte patlayıcı bir madde olan nitrogliserinil barutu **keşfetti.*** (<http://www.bilgicik.com/yazi/barut-kesifler-ve-buluslar/> erişim: 29.05.2017).

(55) numaralı örnek için dolaylı geçmişe kayma olarak davranma konusunda farklı fikirdeyim. Bu tip bilimsel açıdan kanıtlanmış, kesin olan ve herkesin bu şekilde kabul etmiş olduğu bilgilerin aktarımında konuşanın olaya bizzat şahit olmasa bile şahit olmuşçasına bir anlatım gerçekleştirebilme lüksü vardır. Çünkü burada bilimsel olarak kesinlik kazanmış bir bilgi söz konusudur. Burada dolaylı geçmiş zamanın $-mXş$ biçiminin sergileyebileceği, birinden duymuş olma, çıkarımsallık gibi dolaylı bilginin tabiatından ortaya çıkan “kesinlik” ifade edemeyen bir okuma sunulmuyor. Çünkü algılamalı dolaylılık dışında ister çıkarımsal olsun ister duyulan olsun mutlak bir kesinlik içermeye kabiliyetine sahip değildirler. Örnekteki durumun algılamalı geçmiş olma ihtimali imkansız olduğuna göre, bunu dolaylı geçmişten farklı olarak incelemek yerindedir. O yüzden de buna dolaylı geçmiş zamana kaymak olarak bakmaktan ziyade, dolaysız geçmiş zamanın mutlak kanıtlanmış, bilimsel dayanağa sahip, kesinlik ifade eden durumları anlatırkenki sahip olduğu bir alternatif işlevi olarak değerlendirmek daha uygun olacak gibi duruyor. Çağdaş Uygurcada da $-DX$ biçimi bu alternatif işleve sahip olabilmektedir. Örn:

(56) *Cuñgolux yazğuçı Moyen 2012.yıllık nobél edebiyat mukapatığa érişti.* (<http://uyghur.cntv.cn/20121211/106118.shtml> erişim: 25.10.2017). / “Çinli yazar Moyen 2012 nobel edebiyat ödülünü kazandı.”

$-DX$ ’nın zamansal kayması olarak ileri sürülen özelliklerinin bir nevi anlatım tarzından ortaya çıkan alternatif işlevsel özellikler olduğunu düşünebiliriz. Aksi takdirde bu anlatım tarzı çeşitliliklerinin bize sunduğu dilsel zenginliğin üstünü kapatmış oluruz.

Johanson (2016:65) $-DıydI$ ’nin işlevinden yola çıkarak, bunu bir nevi $-DX$ ’nın zamansal istikrarsızlığının bir işareti olarak göstermiştir. Bu yine de zamanın kayabileceği anlamına gelmez. Zamansal olarak istikrarsız olan bir $-DX$ biçiminin diğer işlevlerinin de zamansal işlevinden ayrı bir şekilde ele alınması ve incelenmesi gereklidir.

Bunun dışında $-DX$ biçiminin kipsel ve görünüşsel değerleri üzerine zaten bazı çalışmalarda inceleme yapılmıştır. Bu yüzden bütün o anlamsal değerleri tek tek incelemeyeceğiz. Konuyla ilgili iki ayrı çalışma için bk. Benzer (2012: 142-148), Yaman (2017: 59-67).

2.2 -mXş

Bu biçim üzerinde en çok çalışılmış biçimlerden biridir. Öyle ki, hem geçmiş zaman hem dolaylılık anlatabilen, aynı zamanda da yeni araştırmalardan görüldüğü gibi dolaylılık dışı kullanımlarının da olduğu tespit edilmiş bir biçim olmasıyla farklı yönlerden ele alınmaya açıktır.

-mXş zamansal olarak bir geçmiş zaman biçimidir. -DX ile karşılaştırdığımız zaman ikisi de geçmiş zaman anlatır, ancak -mXş'ın öne çıkan işlevi geçmiş zaman anlatmaktan ziyade, dolaylılık, yani geçmiş zamanda bir dolaylılık (*indirective past*) olmasıdır. Bu konuda yabancılara Türkçe öğretilirken -mXş ekinin öncelikle bir dolaylılık işaretleyicisi olmasının öneminin vurgulanması gerektiği de bu yüzden dile getirilmiştir (Altun 2014). Bu biçim, sadece duyulan (hearsay) değil, bir çok bilgi kaynağını işaretleyebilmektedir. -mXş'ı incelerken onun dolaylılık anlatımı üzerine ağırlık vereceğiz.

Anlatılan bilgi konuşanın birinden duyduğu bilgi olabilir, çıkarımsal ve algılamalı da olabilir. O an farkında olmayıp sonradan farketmiş olduğu bir olay da olabilir. Bunun için şu örneklerle bakalım:

(56) *İşittiğime göre zengin olmayan kıza pek iltifat eden olmazmış...*(ÇK:28)

(56) numaralı örnekte olduğu gibi duyulan bilgiyi aktarırkenki kullanımı için pek çok örnek bulabiliriz. Bu konuda zaten hemen hemen bütün çalışmalarda örnekler verilir. Aslında, -mXş biçimbiriminin dolaylılığın bütün edinim yollarını karşılayabileceği konusunda çok basit bir örnekle bile açıklama yapılabilir. Örneğin: *O uyumuş* (Algılamalı: gördüm), *o uyumuş* (çıkartımsal: ışıkları söndürdüğüne göre), *O uyumuş* (Duyulan: biri söyledi). Algılamalı dolaylılık konusunda zaten duyu organlarıyla edinilen bir çok bilginin aktarımı için yine -mXş kullanılır. *su ısınmış, buralar fena kokmuş, yağmur yağmış* vb. Böylelikle dolaylı bilgi ediniminin bütün türlerini karşılayabilmektedir. Eğer olayı gerçekleştiren kişi konuşanın kendisi ise *Ben uyumuşum* (uyandıktan sonra farkına varılır) yine aynı şekilde -mXş kullanılabilir.

Yukarıda verdiğimiz *uyumuş* örneğinde, *uyumak* bir ön dönüşümlü kılınışa sahiptir. Duyulan, algılanan ve çıkarımsal dolaylılıkta olayın başlangıç sınırı

aşılmış son sınırı bilinmemektedir. Ancak *ben uyumuşum* örneğinde olay son sınırına ulaşmıştır ve uyuma eylemi sona ermiş durumdadır.

Çalışmalarda *-İmiş* koşacı ya da *(y)mXş* biçimi ise zamansal olarak kayıtsız olduğu ya da geçmiş ve şimdiki zaman arasında belirsiz bir çıktı sunduğu belgelenmiştir (Johanson 2003:276, Demir 2012:100) örneğin:

(57) *İki gün evvel* Neriman'dan bir mektup aldım. Çok mesutmuş. (ÇK:61)

(58) Babam **o zaman** musulda imiş (ÇK:8)

(59) O **şu an** evindeymiş / O **dün** evindeymiş

(60) *Saçlarınız çok güzelmiş*.

(57), (58), (59) numaralı örneklerden de görüldüğü gibi sadece zaman zamirleri ya da bağlam belirleme noktasını bulmamızda oldukça önemlidir. *-İmiş* ya da *-(y)mXş* kendi başına zaman ifade etme işlevine sahip değildir. (60) numaralı örnekte ise algılamalı bir dolaylılık söz konusudur. Zaten zamansal olarak hiç bir şekilde yorumlanmaz. *İmiş* ve *-mXş* arasındaki fonksiyonel farklılığı Csáto (2000:38) şu şekilde toplayarak bize sunmuştur:

Table 1.

Properties	Finite forms of lexical verbs based on <i>Miş</i>	The copula particle <i>İmiş</i>
Attachable to primary verbal stems	yes	no (<i>İmiş</i> can only be added to nominal stems and extended deverbal nominal stems)
Accentable (able to carry high pitch)	yes	no
Viewpoint meaning	postterminality	no viewpoint meaning
Temporal meaning	anteriority	no temporal meaning
Indirective meaning	can express indirectivity	grammaticalised marker of indirectivity

TABLO.10

Bunların dışında *-mXş*, *imiş*, *-(y)mXş* dolaylılık işaretleyicilerinin bazen sonuçsallık ifade etmeleri, örneğin:

(60) *Annemi ertesi gün açık bir sandığın kenarında, başı bir çamaşır bohçasının üstüne düşmüş, dudaklarında bir kan lekesiyle ölmüş bulmuşlar* (ÇK:12)

dolaylılık dışı kullanımları, çeşitli pragmatik anlamları üzerine de çalışmalar yapıldığı için burada incelemeyeceğim. bk (Bacanlı 2008, Bacanlı 2006).

2.3 -mXştX ve -Dlydl

-mXştX ve -Dlydl biçimbirimleriyle ilgili araştırmalarda -Dlydl kullanımının -mXştX ya göre çok daha sınırlı olduğu, hatta yüz temel eserin incelenmesi sonucu ortaya çıkan statistikte -Dlydl biçimbiriminin kullanım oranı 0.02 olarak gözüktüğü de belgelenmiştir (Demir 2015:99) . Nitekim, yazı dilinde zaten çok sık rastlasak da, ağızlar ve konuşma dilinde -Dlydl'nın kullanımı ihmal edilebilir gibi değildir. Johanson -mXştX biçiminin tamamlanmışlığa benzer bir görüntü çizdiğini inkar etmez. Yine aynı kişi zamansal olarak çok eskide kalmış bir şeyi hatırlatan, kesinlik bildiren kullanımının alışıldığına değinmiştir (2016:62). Bu biçimi doğrudan *pluperfect* (geçmişte tamamlanmışlık) biçimi olarak inceleyen araştırmacılar da vardır. Bu tip araştırmalarda -Dlydl biçimiyle -mXştX arasındaki işlevsel farklılıklar belirtilmemiştir (Lewis 1970:123, Underhill 1976:185).

Araştırmalar -mXştX'nın hep konuşma anından önceki bir atıf zamanını ilgilendiren uzak bir geçmiş ifade etmediğini, yani buradaki uzaklığın eylemin gerçek ve psikolojik açıdan uzaklığını vurgulama amaçlı olduğu örneklerle belirtmiştir (Csáto 2000:40, Bacanlı 2008:15, Göksel ve Kerslake 2005: 286). Demek ki, bu biçim İngilizcedeki *pluperfect*'le tamamen benzeyen bir biçim değildir. Bazı çalışmalar bu biçimin bir olayın öbür olaydan önce gerçekleştiğini ifade etmesinden ibaret bir özelliği üzerinde yoğunlaşmıştır (İfremenko 2016). Ancak söz konusu biçim bazen geçmişteki bir anı atıf noktası, bazen de konuşma anını atıf noktası yapan bir çıktı sunabilmektedir. *O az önce gelmişti* örneğinde referans noktası konuşma anıdır. Bu durumlarda -mXştX'lı yüklem asıl ifade etmek istenilen olaya fon oluşturabilir *i. O az önce gelmişti (şu an odasında, istersen bir bak belki evdedir, yine çıkmış olabilir, yine kaybolduysa bilemem vs...)* gibi okumalar için fon oluşturur. Ancak *ii. O sen gelmeden önce gelmişti. iii. O sen geldikten sonra gelmişti* gibi örneklerde zamansal atıf değişkenlik göstermektedir. Yukarıdaki söylemleri zaman çizgisi üzerine yerleştirirsek bunu daha iyi anlamamız mümkündür:

(i) örneği

Eğer $-mXştı$ biçimiyle gelen yüklemi takip eden okuma *şu an odasında* gibi bir okumaysa, onun gelmiş olması net bir sonuçsallık ifade eder. $-mXştı$ ile ifade edilen eylem konuşma anında hala geçerliliğini korumaktadır. *Yine çıkmış olabilir, çıktıysa bilemem, kendin bir bakıver* gibi okumalar takip ederse, ihtimaller söz konusu olur. Ancak çıkmış olsa dahi, yeni çıkmış olmasına fon oluşturacak, kanıt oluşturacak bir iz kendini hissettirmeye devam eder (gelmiş olmasa, tekrar çıkmış da olamazdı).

(ii) örneği

Bakın, örnek (ii)'de atıf zamanı O2'nin gerçekleşme anı olarak görünüyor. O1, yani, $-mXştı$ biçimimizle ifade edilen eylem atıf yapılan eylemden önce gerçekleşmiştir. Ancak (iii) örneğinde ise durum değişebiliyor.

(iii) örneği

Yukarıdaki basit üç örnekten yola çıkarak atıf zamanının $-mXştX$ biçiminde hem eylemden önce hem de sonra yer alabileceğini gördük. Konuşma anıyla zamansal atıf üst üste de düşebilir. Ancak şu nokta ilginçtir ki (ii) ve (iii) örneklerindeki betimsiz *sen gelmeden önce*, *sen gelmeden sonra* zarflı atıflarını betimli yüklemleştirici $-DX$ 'ya dönüştürürsek, örnek (ii) *O önce gelmişti, sonra sen geldin* olabilirken örnek (iii) *önce sen geldin sonra o gelmişti* olarak değiştirilemez. Ancak (iii) *sen gelmiştin sonra o geldi* olarak değiştirilebilir ve bu da örnek (ii) ile benzer bir durum olur. Bundan anlaşıldığı üzere $-DX$ biçimine göre gerçekten de daha çok zamansal ve psikolojik uzaklık anlamı taşıyan biçimdir $-mXştX$. İkisi bir arada kullanıldığında $-DX$ zamansal olarak $-mXştX$ 'nin önünde yer almaya elverişli değildir. Sırf bu yüzden *uzak geçmiş*, *geçmişte geçmiş* diye farklı adlandırılmalarına sebep olmuştur. Oysaki örnek (i) sadece geçmiştir ve geçmişin geçmişi olamaz. Geçmişin de geçmişi olduğunu savunmak söz konusu biçimin bünyesindeki $-mXş$ ve *idi* morfemleşmiş

koşacının aynı anda zamansal işlev gördüğünü savunmak olacaktır. Halbuki, buradaki *-mXş* dolaylılık, *idi* ise geçmiş zaman ifade eden biçimdir.

Kısacası, Türkçedeki bir postterminal biçim olan *-mXştX* sonuçsallık ifade etme özelliklerinden dolayı kendisinden sonra, kendisine bağlı olan bir okuma, bir alan, bir boşluk bırakabilir. İşte bu boşluğa terminal bir biçim yerleşerek postterminal biçimin açtığı boşluğu doldurabilir. Ancak terminal bir biçim olan *-DX* ise kendisini kapatmış bir biçimdir ve sadece bir bütünlük olarak bakılır ve kendiden bağımsız bir çok olaylar dizisini anlatabilir. Kendisiyle ilişkili olan ve ileriye dönük sonuç teşekkül edecek her hangi bir alanı belgeleyemez ve içsel bir incelemeye izin vermez. Bu yönüyle *Postterminal* yapı olan *-mXştı* farklı bir işlevsel özelliğe sahiptir. Sadece zamansal olarak bakmak bu işlevini bize hissettiremez. Bu biçimin işlevlerinden bahsederken, *zamansal uzaklık*, *psikolojik uzaklık*, *geçmişin geçmişi* gibi tüm bu yorumlamaların ortaya çıkması *-mXştX* biçiminin iç zamansal incelemeye açık bıraktığı o alanı hissettirebilmesindendir. Atıf zamanı ve olay zamanının üst üste düştüğü örnekler de çoktur. Örnek (61)'deki gibi:

(61) *Babam, Sör süperiyör'le konuşurken ben, dolaşmağa, öteyi beriyi karıştırmağa başlamıştım (ÇK:17)*

Örnek (62)'de *Çalıkuşu* olarak çağrılmak konuşma anına bir sonuçsal etki yanstıyor:

(62) *İşte o günden sonra adım unutuldu ve herkes beni “Çalıkuşu” diye çağırmaya başlamıştı. (ÇK18)*

Örnek (62)'de *-DX* ile ifade edilen *unutuldu* olayı örnekte görmediğimiz bir önceki, *daldan dala atladığımı gören muallim, bir gün: “bu insan değil çalıkuşu” diye bağırıyordu* cümlesinde ifade edilen olayın sonucu olarak karşımıza çıkarken, bu sonuç *Çalıkuşu* adının unutulmuş olan kendi adının yerini alması gibi bir sonuca da bağlanmaktadır.

Bunun dışında *-mXştX*'nin dolaylılık ifade etmemesi (Csáto 2000, Demir 2012) söz konusu biçimin bünyesinde bulunan *-DX*'nin dolaylılığı kesme işlevinin de olduğunu göstermektedir.

-Dlydı biçimi ile *-mXştı* biçiminin işlevsel farklılıkları için Johason (2016: 65) – *Dlydı*'nin olayın zamansal olarak çok eski olması, sonuçlarının konuşma anında

geçersizliği, bir hatırlatma anlamı taşıması, ifadenin kesin olmamasından dolayı masalsı aktarım gibi bir hal alması gibi durumları sıralamaktadır. Bazı araştırmalar deneyimsel tamamlanmışlığın belirleyici unsur olduğunu ileri sürmüştür ve geçmişteki bir tek olaya vurgu yaptığından bahsetmiştir (Demir:2015). Bahsettiğimiz çalışmalardaki durumları daha iyi kavramak için örnekleri bir inceleyelim:

(63) *Zen babasını onbir yaşındayken kaybetmişti. Onun ölümünü gördüydü.* (http://www.sezinaksoy.com/site/gunce_detay/28 erişim: 20.05.2017).

Ölmek tek seferlik bir olay, konuşur onun öldüğünü görmeye devam edemez. Bu bir deneyimsel tamamlanmışlıktır ve geçmişte bir kere yaşanmıştır. Bir tekrarlınlık, alışlagelmişlik ifade eden, birçok sefer gerçekleşen olaylar için –*Dlydı* eki kullanılması bir tuhaflık hissettirir. *i.O kapıyı satlerce çaldıydı. ii.O üç gün boyunca evinden çıkmadıydı. iii.Sen çocukluğundan beri spor yaptıydın* gibi örneklerden bunu farketmemiz zor olmayacaktır. Bu açıdan bakılırsa –*Dlydı* gerçekten de bir deneyimsel tamamlanmışlık ifade etmektedir. Sonuçsallık açısından hiç sonuçsallık ifade edemediği söylenemez, ancak bu yönden –*mXştX* kadar ağır basan sonuçsallık işlevi yoktur. Aydemir (2010:57) bu biçimin –*mXştX*’dan farklı olarak bir terminallik ifade eden biçim olduğunu söylemiştir. Ancak buradaki terminallik işlevininin tamamen –*DX* biçimine benzer olduğu da söylenemez (bk. Johanson 2016:251). Bunun dışınada söz konusu biçimin hatırlatma amaçlı kullanımı ile ilgili örnekler için bk (Aydemir 2010:57, Johanson 2016:63-64).

2.4 -(X)yordu ve –mAktAydı

Aydemir (2010:48) Johanson’un görüşünü tasdik ederek bu biçimin görünüşsel işlevinin zamansal işlevinden önce düşünülmesi gerektiğine vurgu yapar. –*(X)yordu* biçimi bir sınırlarası bakış açısıyla odaklılık ifade eden biçim olarak karakterize edilmektedir. İncelemede bu biçimin görünüş işlevi üzerine yoğunlaşacağız. Johanson odaklılıkla ilgili *Sayılabilir* ve *Sayılamayan* kılınış gelişimine göre bir tespit ortaya koymuştur. Ona göre bir eylem kılınışı itibariyle bir öngürüsel sona doğru ilerliyorsa (geçiciyse) sayılabilirdir (2016:14).

Sayılamayan kılınışlarda bir odaklı ilintililik söz konusu olduğunu da belirtmektedir. Bunu daha açıklayıcı bir hale getirmek için şu örneğe bakalım:

(64) *Aramız hayli şeker renkti, bana yaptığı avansları **daima** soğuk karşıliyordum* (ÇK:30)

(65) *Dudakları titriyordu* (ÇK:21)

(64) ve (65) örnekleri ikisi de aynı –yordu biçimiyle ifade edilmesine rağmen, odaklılık açısından farklı nüans yansıtmaktadır. Örnek (64)te olay geçmişte daima yaşanan “genel geçer” bir olayı yansıtabilmektedir ve odaklı olmayan farklı bir anlatım imkanıyla da anlatılabilecek kadar esnektir. Mesela, *Aramız hayli şeker renkti, bana yaptığı avansları **daima** soğuk karşılardım* diye de ifade edilebilir. Ancak örnek (65) için bu imkansızdır. Eğer örnek (65) için de *Dudakları daima titriyordu* gibi bir değişiklik yapılırsa durum (64) ile paralellik gösterir. (64) örneğindeki gibi durumlarda, *karşılardım* anlatısından yine farklı olarak *karşıliyordum*’un anlatısı daima yaşanan bir çok olayın her birine tek tek vurgu yapsa da, belli bir sona doğru giden bir maksimuma sahip değildir. Çünkü tek bir olay söz konusu değil ve tek sefeli tek olayın sınırlar arası incelemesine dayalı bir şekilde yorumlanamaz. Bu bize biçimlerin, işlevleri karşılama konusunda birleşimsel güçler tarafından sınırlanabilir olduğunu gösterir. Bunlar anlatının bağlamı, bağlam çerçevesinde onu etkileyen birçok unsur tarafından değerlendirilmelidir. Şimdi şu örneklerle bakalım:

(66) *Bir akşamüstü yine bir ağaç tepesinde kiraz yiyor, çekirdeklerini fiskeyle uzaklara savurarak eğleniyordum* (ÇK:27)

(67) *Aşağı sofadan ayak patırtıları, anlaşılmaz sesler geliyordu* (ÇK140)

(66) ve (67) örneklerinde belli bir sona doğru giden tek seferlik eylemler ifade edilmektedir. Bunlarda (64) örneğinin askine, odaklı görünüş kendisini rahatlıkla hissettiriyor.

-mAktA biçimi bazı çalışmalarda –(X)yor biçimiyle eşdeğer olarak gözlemlenmiştir (Gencan 1966:69). Sınırlararasılık açısından bu iki biçim arasında gerçekten de bir eşdeğerlik söz konusudur. Johanson -mAktA biçiminin çoğu zaman somut olarak sürdüğü gözlenen eylemleri temsil ettiğini, aşamalı gelişmesinde gözlenen olayı (sıkça yavaş yavaş sürmeyi gösteren gittikçe vb belirteçler eklenmiş olarak) temsil ettiğini, bazen de –(X)yor

ifadesesinin arka planını ve çerçevesini gösterdiğini söylemiştir (2016:126). Örnekler de bunu teyit eder niteliktedir. *–mAktAydı* ve *–(X)yordu* kullanımlarının farklılıkları da yukarıdaki tespiti haklı çıkarmaktadır. Örn:

(68) *Son yıllardaki YGS Matematik sorularında da ezberden uzaklaşmaya, okuduğunu anlamaya yönelik soruların arttığı görülmekteydi*

(<http://www.milliyet.com.tr/universite-sorulari-8-lere-kolay-gundem-2567479/>

erişim: 08.12.2017)

(69) *Göçmenlerin çoğunluğu fırıncılık veya denizcilik yapmaktaydılar. Xavier de Planhol'a göre 1860'dan başlayarak Safranbolulular İstanbul'da fırıncılık konusunda tekel kurmuşlardı ve fırınlarda çalışan yaklaşık her beş kişiden üçü Safranbolu bölgesinden gelmekteydi*

(<http://www.milliyet.com.tr/safranbolu-hakkinda-bilmeniz-tatil-2569063/>

erişim: 10.12.2017)

(70) *Böylece 2014'te nüfusu neredeyse 100 bine ulaşan ilçede her geçen gün Suriyelilerin sayısı artmaktaydı*

(<http://www.milliyet.com.tr/-okulu-birakip-kacakciliga--gundem-2391712/> (erişim:

18.10.2017)

Teyit edilmiş ya da belli kaynaklara ve belgelere dayanılarak resmi bir şekilde ortaya konulan bilgilerin aktarımı için *–mAktAydı* biçimi daha çok tercih edilmektedir.

2.5 -XrdX

Belli çalışmalarda da değinildiği üzere, *–(I)rdı* ve *–(A)rdı* yapıları *–(X)yordu* gibi sınırlar arası geçmiş zaman yapılarıdır. Ancak bu biçim *(X)yordu* tipi bir odaklılık ifade etmez. Bu biçimin *(X)yordu*'dan farklı olarak çoğu zaman sürekli ve alışkanlık durumu ifade eden, birden çok tekrarlınlık gösteren olayları bildirmektedir (Aydemir 2010:51, Johanson 2016:105) Aşağıdaki örneklerle bakalım:

(71) *Nerimanın çok sevdiğini söyledikleri kocası bir sene evvel ölmüştü. O yüzden **daima** siyah giyerdi. (ÇK30) / kişiler Nermian uni bek yahşi köridü*

deyişidiğan uniñ éri bir yil avval ölgenidi. Şuning üçüm u daim şara kiyim kiyetti (ÇQ:40)

(72) Mektep açıldıǵı zaman, arkadaşlarım, bavullarının gizli bir köşesinde mektuplar, fotoğraflar, hâtıra çiçekleri ve daha ne bileyim, neler getirirlerdi (ÇK:25) / Mektep éçilǵanda savaqdaşlirim çamadanliriniñ bir burcıkige yuşurup het, resim, hatire gül ve başqa nersilerni élip keletti (ÇQ:32)

(73) Yaz tatillerimi Besime teyzemin koz yataǵındaki köşkünde geçirirdim. (ÇK:22)

(71) numaralı örnekte süreklilik durumunu (72), (73) numaralı örneklerde de tekrarlınlık ve alışılmışlığı görmek mümkün.

XrdX biçimiyle ifade edilen olayların belirleme noktasında belli bir sona doğru yönelme olmadığından, gözlemlenirken (X)yordu biçiminde görülen eylemsel bir yoğunluk, odaklılık söz konusu olmamaktadır.

Bunun dışında, başka bir olayı şart koşarak, bir başka durumun gerçekleşip gerçekleşmemesi halinde yaşanılma ihtimali olan bir olasılığı bildirerek de kipsel bir anlatı sunmaktadır. Örn:

*(74) Fakat, kadıncaǵız, o kadar güne **yetişseydi**, kopardıǵı vâveyla, benim düğün gecesı sabah evde kendimi yabancı bir kadının koynunda bulduǵum zaman kopardıǵım vâveyla'nın yanında hiç kalırdı. (ÇK:9)*

2.6 -AcAktI

Bu yapının sunmuş olduǵu işlevsel özellik –AcAk biçiminin bir planlama, tasarlama, öngörüye yönelik kipsel anlam taşımasından geçmektedir. Yapının bünyesinde bulunan –DX biçimbirimi de yine bu öngörü, plan ve tasarım anlatısını geçmiş noktaya taşıyarak, geçmişteki bir yönelme noktasından, o yönelme noktası itibariyle gelecekte belirlenen bir noktaya doğru okuma gerçekleştirir. Ancak konuşma anı itibariyle, bu gelecek noktasının gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında her hangi bir okuma sunmaz. Aynı zamanda şunu da belirtmek lazım, bu belirleme noktası konuşma anı itibariyle daha önce ve daha sonra da konuşlandırılabilir. Mesela *Biz yılbaşında Prag'a gidecektik* gibi bir cümlede, eğer konuşan bunu yılbaşı geçtikten sonraki bir zamanda söylediyse gerçekleşemeyen ve suya düşen bir planın sona ermesi olarak görülebilir. Yani

gidemediler. Belirleme noktası konuşma anından önce geçti ve planlama olumsuz sonuçlandı. Eğer konuşan aynı cümleyi kurduğunda yılbaşı daha gelmediyse, planlamanın sonucu daha belli değildir. Belirleme noktası da konuşma anından sonraki bir zaman üzerine konuşlandırılır. Kısacası, bu zaman biçiminde, belirleme noktası esnektir. Konuşma anı itibariyle önce de, sonra da olabilir. Bu yüzden de söz konusu biçim zamansal bir yaklaşımdan ziyade kipsel bir yaklaşımla incelemeye daha elverişlidir. Bunun dışında söz konusu biçimin *XrdX* gibi A olay gerçekleşmesi halinde B olayın belli bir şekilde gerçekleşebileceğine yönelik bir olasılık anlamı da taşır. A durum sadece bir varsayım olabilir ve B durumun gerçekleşmesi bundan dolayı da bir tahminden ibarettir. Yalnız bazı durumlarda, bu biçimde çoğu zaman belirleme noktasının meçhul bir görüntü çizmesinden dolayı, ifade edilen herhangi bir eylem konuşma anı itibariyle gerçekleşmiş de olabilir, gerçekleşmemiş de. Mesela, *O Ankaraya gidecekti (belki gitmiştir ya da henüz gitmemiştir)*. Bir de örnekler eşliğinde söz konusu duruma göz atalım:

(75) *Sesimi **çıkarmasam**, olduğum yerden **kımıldamasam** belki de münasebetsiz bir kuşun, tepesinden geçerken düşürdüğü bir çekirdek sanarak çekilip gidecekti (ÇK:27) / Avazimni çıkarmısam, oturğan yerimdin kımırlımısam, belki birer kuşniñ uçup këtivitip ağızidin çüşürüp koyğan uruqçisi ohşaydu, dep ötüp ketken bolatti.*

(76) *Fakat bende öyle bir his vardı ki, siyah bu sarışın kadının çehresine çok **iyi gitmese**, matem devam etmeyecek, elbiseler takımıyle çöplüğe atılacaktı (ÇK:30)*

(77) *Söz **uzarsa** içinden çıkamayacaktık (ÇK:30)*

Verilen örneklerde metnin bulunduğu bağlamı da inceleyerek yorum yapmak gerekir. Burada bütün roman metninin bağlamını aktarmak imkansızdır. O yüzden örnekleri incelerken bağlam çerçevesini bizi ilgilendirdiği kadar ilave ederek geçeceğim. (75)te konuşan sesini çıkarttı, kımıldadı. Eğer bunlar olmasaydı çekilip gidecekti. Ancak çekilip gitme olayı artık gerçekleşmesi imkansız bir olgu olarak geçmişte kaldı. (77) örneğinde ise sözün uzayıp uzamayacağı da meçhuldür, burada içinden çıkıp çıkamayacağı da ondan dolayı belirsizlik içeriyor. Burada sadece sözün uzama durumu gerçekleşirse ne

ortaya çıkacağı anlatılmaktadır. (76)'da ise sarışın kadının siyah elbiseyi süs olarak giydiğini vurgulama amaçlı bir öngörü vardır. Siyah ona yakıştığını, konuşan da tasdik ediyor. Yakışmaması durumunda ortaya çıkacaklara yönelik bir öngörü var. Ancak bu noktada şunu söylemek çok faydalı olacaktır, *-XrdX* ile ifade edilen olasılıkta, şart koşulan durumun gerçekleşmesi halinde, söz konusu biçimle ifade edilen durumun gerçekleşmesi bir ihtimal ve olabirliktir. *-AcAktı* ise konuşanın, durumun gerçekleşmesine yönelik daha emin ve keskin tavrını ortaya koyar.

Yukarıda bahsettiğimiz özelliklerinin yanı sıra, *-AcAktı* bazen tamamlanmışlık ifade eden sıfat fiilleri takip eder ve o sıfat fiille ifade edilen durumla ilgili gereklilik kipi *-mAll'*ya benzeyen bir anlam değerini de yansıtmaktadır. Örneğin: (78) *Niçin? Her halde geçen iki gün içinde üzüntü ve sıkıntıdan zayıflamış olacaktım* (ÇK:78)

2.7 -mXştXr

Çalışmamızın Çağdaş Uyurca kısmında *-dX(r)* biçimiyle ilgili detaylıca durduğum için burada söz konusu biçimin epistemik değerleri üzerine çok fazla bahsetmeyeceğim. *mXş* ile çekimlendiğinde bu biçimbirimin kesin geçmiş zaman olduğunu söyleyen ve kuvvetlendirme, ihtimal bildiren biçim olduğunu söyleyen görüşler vardır (Lewis 1970:140, Ergin 2004:330) . Ancak *-mXştXr*'in farklı kişilerle çekimlendiği durumları ayrı ayrı ele alarak, bu biçimin epistemik olgularını daha ayrıntılı inceleyen Johanson ihtimal anlamı olduğunu da tasdik etmekle birlikte şahslara göre farklı nüanslar yansıttığını, birinci kişide zamansal olarak kesintili olayları tanısalsal olarak bir araya getirmesi, üçüncü kişide olasılık ve tanısalsal boyutun tarihsel boyuta baskın olması gibi durumlardan söz etmiştir (Johanson 2016:240-248). Bunlardan yola çıkarak örneklerle bu nüansları inceleyelim:

(79) *Hâsılı, Kerbelâ Kerbelâ olalı **zannederim ki** böyle gürültülü matem görmemiştir* (ÇK:9)

(80) *İlk İnsanlar, hayatta kalabilmek ve besin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla doğayı ve kendisini keşfetmiştir*

(<http://www.milliyet.com.tr/alku-de-dag-gunu-konferansi-antalya-yerelhaber-2461127/> erişim: 15.12.2017)

(81) **Çok zaman**, Atatürk'ün ipek mendiliyle gözlerini sildiğini görmüşümdür.

(<https://mustafakemalim.com/cok-zaman-ataturkun-ipek-mendiliyle-gozlerini-sildigini-gormusumdur/> erişim: 20.12.2017)

(82) *Bu garz başladığı zaman daha on iki yaşımda yoktum. Kendin de elbette unutmamışsındır* (ÇK:133)

(79) ve (82)'de kesinlik derecesi açısından farklı iki tahmin, ihtimal söz konusudur. (82)'da karşı tarafın da konuşanın on iki yaşlarında yaşanan olaylardan az çok haberdar olması ya da karşı tarafın o zamanlarda konuşanın yanında olması gibi bir dayanaktan yola çıkarak bilgisellik açısından kesinlik derecesi (79)'a göre yüksek olan bir ihtimal aktarılmaktayken (79)'da ise somut bir bilgi ya da dayanak olmaksızın düşük kesinlikte bir tahmin yürütülmüştür. (80)' de ise bir teyit etme, kesinlik söz konusudur. (81) Johanson'un da belirttiği gibi Atatürk'ün o mendiliyle bir çok kez gözleirini sildiğini tanısai olarak aktarmaktadır. *Çok zaman* zamirinden de anlaşıldığı üzere bu bir kesintili, bir çok kez yaşanan olaydır.

3. BÖLÜM

İKİ DİLDEKİ DURUMLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu bölümde Çağdaş Uygurca ve Türkçedeki biçimlerin önceki bölümlerde tespit edilen işlevlerine göre karşılaştırması yapılarak hangi biçimlerin işlevsel yönden benzerlik gösterdiğini ve hangi yönden farklılık gösterdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

3.1 -*XptX* ve -*mXş*

Çağdaş Uygurcada -*XptX* en temel dolaylılık biçimi olarak, Türkçede -*mXş* biçimiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak Çağdaş Uygurcada dolaylı bilginin kaynağına göre -*XptX*, -*XptXdek*, -*XptXdekmiş* gibi işaretleyiciler devreye girerken, Türkçede farklı bilgi kaynaklarını işaretleme açısından sadece -*mXş* biçimi kullanılmaktadır. Çağdaş Uygurcanın -*XptX* biçimiyle çekimlenen -*dek* ve -*mXş* biçimbirimleri -*XptX*'nin sahip olduğu dolaylılık anlatısındaki bilgi kaynaklarından bazılarını ya sadece çıkarımsal ve algılamalı, ya da sadece duyulan bilgi olarak kısıtlamaktadır.

İlgi çekici bir başka husus da -*XptX* biçiminin kimi zaman Türkçede -*(X)yordu*'nun sınırlararası odaklı işlevini karşılayan nüansa sahip olabilmesidir. Örnek (2) ve (4) te olduğu gibi. Bunun ile ilgili çalışmamızın Çağdaş Uygurca kısmında bilgi verilmişti. Böylelikle, Türkçeye çevirilerde -*XptX* biçiminin zaman zaman -*(X)yordu* sınırlararası biçimiyle çevrilmesine de beklentilerin dışında bir durum olarak bakılmamalıdır.

Burada ilave olarak Türkçedeki -*mXş* biçiminin ifade ettiği zamansal ve görünüşsel işlevi Çağdaş Uygurcada *mXş*'in üstlenmediğini, Çağdaş Uygurcadaki -*mXş*'in sadece dolaylı anlatımlarda söylenti anlatısı verdiğini, dolaylı bilgiyi sadece duyulan kaynak olarak kısıtladığını söyleyebiliriz. Sadece Türkçede -*mXşmXş* şeklinde ifade edilen ironi, yalanlama, bilginin gerçekliğine şüpheli yaklaşım gibi anlatıların Uygurcada -*XptXmıls*, -*XptXdekmiş* gibi biçimlerde karşılık bulduğunu görmekteyiz. Ancak ve ancak bu durumda,

Çağdaş Uygurca ve Türkçedeki *-mXş* biçimin aynı işlevsel özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

3.2 -*GAn* ve -*mXş*

Türkçede *-mXş* hem geçmiş zaman hem kipsel anlatıma sahip bir biçimken, Çağdaş Uygurcada *GAn* tek başına geçmiş zaman biçimi olarak yorumlanamaz. *İdi* ve *iken* koşaçlarının morfemleşmiş biçimleriyle çekimlenerek geçmiş zaman dilimine aktarılır. Bu yüzden de ona daha çok tamamlanmışlık görünüş işlevine göre davranılmalıdır. Ancak *-GAn* ve *-mXş* ikisi de *+idi* ile çekimlenerek geçmişte tamamlanmışlık anlatabilmektedir. Hem Çağdaş Uygurcada *-GAn* Türkçedeki *-mXş* gibi dolaylılık işaretleyicisi de değildir. Sadece *-GAn*'a eklenebilen *-iken* ve *-mXş* biçimlerinin sayesinde, *-GAniken*, *-GAnikenmiş* şeklinde dolaylılığı işaretler. Çağdaş Uygurcanın zaten dolaylılık işaretleyen bağımsız bir *XptX* biçimi vardır.

Türkçede *-mXş*'in Uygurcadaki *-GAn*'ın sahip olduğu gibi bir tamamlanmışlık işlevine de sahip olduğu düşünülebilir. Ancak bu işlev daha çok *-GAnidi* ile oluşum açısından benzerlik gösteren *-mXştX* biçiminde kendini gösterir.

3.3 -*GAnidi* ve -*mXştX*

Çağdaş Uygurca *-GAnidi* ile Türkçe *-mXştX* arasında biçimsel denklik çok açıktır. Bunun dışında ikisinin de geçmişte tamamlanmışlık ifade eden biçimler olması nedeniyle (20), (21), (22) örneklerinde de olduğu gibi biri biriyle tamamen örtüşen bir çıktı sunmaktadır.

3.4 -*GAniken* ve -*mXştX*

-GAniken Çağdaş Uygurcanın Postterminal dolaylılık ifade eden biçimidir. Tamamlanmışlık bakımından *-GAnidi* ile benzer görünüş çizse de, fazladan bir dolaylılık anlatımına sahip olması onu *GAnidi* ile ayrıştırmaktadır. Bu yüzden de Türkçede dolaylılık anlatamayan *-mXştX* biçimi *-GAniken*'i karşılayamamaktadır. Türkçeye hep *-mXş* biçimiyle çevrilir ve bu şekilde karşılık bulmaktadır. (23), (24) ve (25) örneklerindeki gibi. Dolaylı bilgi edinimin hangi türlerini karşılamasına dayanarak Uygurcanın tamamlanmışlık biçimleri de temel biçimlerinde olduğu gibi farklı biçimlerle işaretlenmektedir. Örneğin, Çağdaş

Uygurcanın sadece duyulan dolaylılık anlatan tamamlanmışlık ifade eden biçimi, söylenti, ironi gibi daha önce de incelediğimiz bir dizi epistemik olguları yansıtarak –*GAnikenmiş* şeklinde ortaya çıkarken, buna Türkçede yine basit -*mXş* biçimi ya da -*mXşmXş* biçimi karşılık vermektedir. (27), (28), (29) örneklerinde olduğu gibi.

Kısacası Çağdaş Uygurcanın -*GAniken* ve -*GAnikenmiş* gibi dolaylılık anlatan tamamlanmışlık biçimleri Türkçede -*mXştX* ile karşılık bulamaz.

3.5 -*At(<urur)tı/-ArdI* ve -*(X)yordul -XrdX*

Çağdaş Uygurcanın sınırlararasılık ifade eden geçmiş zaman biçimlerinden -*At(<urur)tı* ve -*ArdI* genelde odaklılığı ifade etmez. Ancak bu durum -*At(<urur)tı* için hep geçerli olmamaktadır. *At(<urur)tı* odaklılık ifade ettiği durumlarda Türkçede de odaklılık ifade eden sınırlar arası biçim olan -*(X)yordu* ile örtüşmektedir. *U midirlimay olturatti / o kıpırdamadan oturuyordu* örneğinde olduğu gibi. Ancak yine çoğu zaman odaklı olmayan sınırlararası bir bakış açısı yansıtır (71), (72). Yani çoğu zaman Çağdaş Uygurcanın -*At(<urur)* ve -*ArdI* biçimlerinin ikisi de Türkçedeki *ArdI*'nın işlevlerini karşılarken, -*At(<urur)* ise zaman zaman -*(X)yordu* tipi odaklılık da ifade edebilmektedir. Ancak bu durum -*(X)yordu*'nun da zaman zaman, bir önceki bölümde değindiğimiz gibi *ArdI* tipi odaklılık ifade etmeyen durumlarda da devreye girebilmesine bakılırsa gayet anlaşılabilir.

Bunun dışında Çağdaş Uygurcanın -*At(<urur)* ve -*Ar* biçimi bir farz söz konusu olduğu durumda (A olsaydı / olmasaydı B olurdu/olmazdı) gibi tahmin ve ihtimal kipliği de yansıtmaktadır. Buna söz konusu biçimi incelerken de değinmiştik. Bu açıdan tıpkı Türkçedeki -*AcAktı* ve -*XrdX* biçimlerinin arasındaki kesinlik derecesi farkı Çağdaş Uygurcanın -*At(<urur)*'da olayın gerçekleşmesine yönelik konuşanın daha çok emin, keskin bir tavrı -*Ar*' da düşük kesinlik olarak gözükmüyor. Ama bu iki yapı da olasılık ifade edebilmektedir.

3.6 -*İdiGAn* ve -*AcAkmlş / -(X)yormuş*

Çağdaş Uygurcanın *İdiGAn* bitmemişlik anlatan biçimi sıfat fiil olarak Türkçedeki *-AcAk, -AcAk olan* benzeri bir kullanım sergiler. Mesela, *bu kitapni okuydiganlar barmu? / bu kitabı okuyacak olan var mı? baridigan cay / gidecek yer* vb. Yani bitmemişlik anlatmaya yarayan yapısını bu sıfat-fiil örneklerinden de anlamak mümkün. Çağdaş Uygurcada *-idiGAn* biçiminin sıfat fiil olarak kullanımı daha yaygın olmasına rağmen, zaman anlatan biçimlerle birlikte fiilleri çekimleyip bitmemişlik görünüşü anlatmaktadır.

Ancak fiillerle çekimlenerek sınırlararası bir bitmemişlik görünüşü ifade ederken çoğu zaman belli bir süreyi kapsayan, geçmişte bir süre içerisinde devam eden kesintili ve kesintisiz olayların hepsini anlatabilmektedir. Bu yüzden de hem *-(X)yordu* hem *-XrdX'yı* karşılayabilir. Örneğin, *i.U çağlarda başlanuç mektepete okuydiganidim / O zamanlar ilkokulda okuyordum. ii. Her ikki künde bir bovamniñ öyige baridiganidim / her iki günde bir kez dedemin evine giderdim* gibi örneklerden de gözüldüğü gibi.

Dolaylılık anlatımlarında ise zaman anlatan *idi* biçimi yerine dolaylılık anlatan *iken* biçimi gelerek *-idiGAniken* şeklinde çekimlenir ve Türkçede *-(X)yormuş, -AcAkmlş* biçimlerini karşılayabilmektedir. Mesela, *i.U üniversitétta işleydiganiken / O üniversitede çalışıyormuş. ii. Bu poyiz Beijingğa baridiganiken / Bu tren pekine gidecekmiş* örneklerinde olduğu gibi.

3.7 *-(X)vat ve -(X)yor*

-(X)vat Çağdaş Uygurcanın süreklilik bildiren, gerçekleşmekte olan bir eylemi, sınırlar arası bir süreç safhasında odaklı bakış açısıyla inceleyen biçim olmasıyla Türkçede *-(X)yor* ile çok büyük bir ölçüde örtüşmektedir: *yézivatimen, kétivatimen, uhlavatimen / yazıyorum, yürüyorum, uyuyorum* gibi örneklerde olduğu gibi.

Ancak *-(X)yor*'un geleceği göstermeye yönelik bir işlevi varken, *-(X)vat*'ın böyle bir işlevi yoktur. Mesela *Ben yarın geliyorum* gibi bir cümle Çağdaş Uygurcada *Men ete kélivatimen* diye karşılık bulamaz.

3.8 *-(X)vatat(<urur)tıl-(X)vatGAnidil-(X)vatGAniken ve -(X)yordul - (X)yormuş*

-(X)*vat* biçimi geçmişte süreklilik anlatabilmesi ve sınırlararası odaklılık anlatabilmesi için bir geçmiş zaman işaretleyicisiyle geçmişe aktarılma zorundadır. Ancak -(X)*vat* geçmiş zaman anlatan biçimlere doğrudan değil, zarf fiiller ve sıfat fiiller aracılığıyla bağlanabilmektedir. Bütün biçimleri söz konusu biçimlerin incelenmesinde vermiş ve aralarındaki işlevsel ve anlamsal farklılıklar hakkında durulmuştum. -(X)*vatGANidi*, -(X)*vatGANiken* biçimleri birinin dolaylılık anlatması ve öbürünün dolaylılık anlatmaması açısından bir birinden ayrılırken, -(X)*vatGANikenmiş* ile -(X)*vatGANiken* yarattığı epistemik anlamlar ve bilginin kaynağı açısından farklılık göstermektedir. -(X)*vatGANidi* Türkçede -(X)*yordu* biçiminde aktarılabilirken, -(X)*vatGANiken* ve -(X)*vatGANikenmiş* gibi geçmişte odaklılık bildiren sınırlararası dolaylı biçimler -(X)*yormuş* ile ifade edilmektedir. Çok dikkat çekici bir hususu da burada belirterek geçmek isterim. -(X)*yordu* ve -(X)*vatattı* karşıladığı işlevler açısından büyük ölçüde benzerlik gösterebilirler de, çekimlendikleri fiillerin kılınış özellikleri bazen onlar arasında farklı kullanımların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Hareket fiillerinde ya da fiziksel içeriği yoğun olan eylemleri ifade eden fiillerde bu iki biçimin kullanılışı örtüşmektedir. Ancak durum fiillerinde zaman zaman Uygurcanın -(X)*vatat(<urur)ti* biçimi -(X)*yordu*'nun Türkçede karşıladığı bazı durumlara benzer durumları karşılamamaktadır. Örneğin *ii. geleceğini biliyordum ii. Anlar diye ümit ediyordum iii. hayatın zor olduğunu biliyordum* gibi örnekleri Çağdaş Uygurcada *kélidiginiñni bilivatattim, çüşiner dep ümit kılivatattim, hayatniñ tes ikenlikini bilivatattim* gibi biçimlerle ifade edemeyiz. Ancak *bilettim, kılattım* gibi -*At(>urur)di* bitmemişlik biçimiyle oluşan sınırlararası odaklı olmayan biçimler karşılar. Çağdaş Uygurcada hareketsel bir yoğunluk, bir dinamiklik ifade etmeyen fiil kılınışlarında olaya karşı odaklı bir bakış açısı yansıtılmıyorsa (*Putbol oynavatattım/Futbol oynuyordum, televizyon izliyordu/télivizor körivatatti, sen geliyordun/sen kélivatattiñ vb gibi*) odaklı olmayan bitmemişlik yapıları tercih edilir. Uygurcada -(X)*vat*'ın yüksek bir odaklılık içeren biçim olduğuna, bu açıdan Türkçedeki -(X)*yor* biçiminden daha stabil bir duruş sergilediğine bundan önce de değinmiştik. Örnekler yine bunu kanıtlamaktadır.

3.9 -*mAçıl/-mAçıldı* ve -*AcAk/-AcAktı*

Bu biçimler arasında nasıl bir işlevsel örtüşme ve ayrışma olduğuyla ilgili Çağdaş Uygurcanın *-mAkçl* biçimini incelerken bir karşılaştırma da yapılmıştı. Daha önce incelediğimiz gibi *-mAkçl*'nin işlevleri *-AcAk* ile pek örtüşmezken, geçmiş zaman biçimi olan *mAkçldl* ile *AcAktl* bir birleriyle hep örtüşen özellikler sergilemektedir.

-mAkçl ile *-AcAk*'ı ayırtıran kipsel anlam, *-mAkçl*'nin bazen, gelecekte bir şeyi gerçekleştirmekle ilgili plan, öngöründen ziyade, o planı gerçekleştirmeye yönelik istek ve düşünce anlamını taşımasından geçmektedir. Tabi duruma bir de *-AcAk* açısından bakalım. *-AcAk* belli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik düşünce ve istek ifade eden biçim değildir. Örneğin *bu evi satacağım* Uygurcada *bu öyni satmakçimen*'den ziyade *bu öyni satimen* ile ifade edilmesi uygun düşer. Çünkü *satmakçimen* satmayı düşünüyorum, böyle bir hayalim var, amacım var anlamları taşır ve *satacağım* gibi bir keskin tavır ortaya koymaz. İkinci ve üçüncü kişi çekimlerinde de ilginç farklılıklar tespit edilebilir. Örneğin, *sen bir gün beni anlayacaksın* Uygurcada hiçbir zaman *sen bir küni méni çüşenmekçisen*'i karşılamaz. Çünkü bu söylemin Türkçedeki karşılığı *sen bir gün beni anlamayı amaçlıyorsun/düşünüyorsun* gibi olur. Yani burada şu ortaya çıkar, *-AcAk*'ın söz konusu örneklerde zamansal kullanımı öne çıkmaktadır. Ama *-mAkçl* zaman açısından tamamen yansız ve kipseldir.

-mAkçldl ve *-AcAktl* biçiminin işlevsel yönden bir birlerini karşılaması çok olağan bir durumdur. Artık geçmiş zamanda *-AcAk* zaman değil kipsel anlam taşır. Çünkü zamansal görevini sırtından alıp *tı* biçimbirimine yükleyivermiştir. Böylelikle geçmişteki bir yönelim noktasından geleceğe doğru uzanan bir görünüşe bürünen kipsellik anlamlarını yoğun bir şekilde yansıtan *-AcAktl* ile aynı işleve sahip olan *-mAkçldl* bir birlerini karşılamaya başlamıştır.

SONUÇ

İki dildeki temel geçmiş zaman yapıları ve bu yapıları oluşturan biçimbirimlerin işlevlerini karşılaştırmak, öncelikle bu dillerin geçmiş zaman yapılarının o dil içindeki işlevlerinin doğru tespit edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada, Çağdaş Uygurcadaki biçimlerin işlevsel özelliklerini tespit etmeye daha çok ağırlık verilmiştir. Çağdaş Uygurcada geçmiş zaman ifade eden yapıların bünyesinde bulunan biçimbirimlerin zamansallığın dışındaki işlevlerini tespit etmeden, başka bir dildeki biçimlerle karşılaştırarak, işlevsel yönden neden örtüştüğü ve neden örtüşmediğini açıklamak imkansızdır. Bu yüzden çalışmamızın Çağdaş Uygurca kısmına daha çok ağırlık verilmiştir.

Sonuç kısmında şu bir kaç hususla ilgili görüşlerimi paylaşmak isterim:

Tömür'ün (2011) morfoloji çalışmasındaki Çağdaş Uygurcanın geçmiş zaman yapılarının sınıflandırılması üzerine tartışılabilir. Ona göre tamamlanmışlık, bitmemişlik, süreklilik, amaç olarak sınıflandırılan bu geçmiş zaman kollarının, ilk üçü görünüşsel bir temele, sonraki de kipsel bir temele dayanmaktadır. Sınıflandırmada belli bir ortak özellik kullanılmalıdır. İki farklı özelliğe göre ayırmanın aynı sınıflandırma içinde bulunmaması daha yerinde olacaktır.

Çağdaş Uygurca ile ilgili çalışmalar ve Türkçeyle karşılaştırılmalı çalışmalarda geleneksel bakış açısından arınarak, bütün biçimbirimleri farklı işlevsel yönleriyle ele almamız gerekmektedir. Mesela, hep *-(X)vat* işlevsel olarak Türkçedeki *-(X)yor'u* karşılamaktadır demekten ziyade, acaba biri biriyle örtüşmediği işlevlere de sahip midir? Bunlar nelerdir? Bu farklı işlevinin ortaya çıkmasının sebebi nedir? gibi sorulara da cevap üretmeye çalışmamız gerekmektedir. Ancak bu şekilde tüm bu biçimbirimlerin işlevsel özelliklerini yerinde tespit eder ve birçok soru için cevap üretebiliriz.

Bu çalışmada, zaman-görünüş-kiplik (epistemik değerler) açısından incelenen ve işlevlerini tespit etemeye çalıştığımız bütün temel biçimlerden elde ettiğimiz sonuca dayanarak, Çağdaş Uygurcadaki bir biçimin Türkçede hangi biçimle eşdeğer olabileceği, hangi noktada hangi işlevi açısından uyuşup, hangi işlevi açısından uyuşmadığını açıklığa kavuşturmaya çalıştık. Böylelikle, Çağdaş

Uygurcanın geçmiş zaman ifade eden işaretleyicileriyle çekimlenmiş bir söylemin Türkçeye ya da Türkçedeki söz konusu bir söylemin Çağdaş Uygurcaya çevirilerinde hangi biçimlerin seçilebilirliği konusunda bir daire çizebiliriz. Çok basit bir örnek olarak, *iyi çocuk olduğunu biliyordum* gibi bir söylemi Çağdaş Uygurcaya $-(X)vat$ biçimli bir yapıyla çevirmekten sakınmamız gerektiği, Türkçedeki bir $-AcAktı$ biçiminin Çağdaş Uygurcanın $-mAkçı$ ve $-A$ zarf-fiilli biçiminden hangisiyle çevrilmesi gerektiği konusunda nasıl davranmamız gerektiği ile ilgili sadece elde ettiğimiz sonuçlardan yola çıkarak açıklama yapabiliriz. (75) numaralı örneğin Uygurcaya neden $-mAkçldl$ değil, $-A$ zarf-fiilli şeklinde çevrildiğinin sebebi $-A$ zarf-fiilli biçimin bir A olsaydı B olurdu şeklinde farz anlamını yansıtan bir biçim olmasından kaynaklanmıştır. Söz konusu örnek tam da böyle bir duruma uygun düşen örnektir.

Bunun yanı sıra, bir biçimin işlevi, çekimlendiği fiilin kılınış özelliği ve hatta söylemin, ve bazen de bütün metin bağlamının incelenmesiyle anca açıklığa kavuşabilmektedir. Bu çalışmada tüm bu unsurları göz önünde bulundurarak incelemeye çalışmış olsam da söz konusu biçimlerin gözden kaçırdığım, daha tespit edemediğim işlevlerinin de olduğu kesindir. Ancak, ortaya çıkan sonuçların iki dil çalışmalarında ve bu iki dilin karşılıklı çevirilerinde katkı sağlayabilmesi umulmaktadır.

Çalışmada bir diğer sonuç niteliğinde şunları da belirtmek isterim:

1. Bir biçimbirimin bir ya da birden fazla işlevi olabilir. Bazen aynı anda birden çok işlevi yansıtabilir.
2. Bir biçimbirimin işlevini tespit etmek için bir çok unsuru hesaba katmaya ihtiyacımız olacaktır. Bağlam, fiilin kılınış özelliği, birlikte kullanılan diğer biçimbirimlerin işlevlerinin tespiti, bunlar için de farklı örnekler.
3. Karşılaştırılmalı çalışmalarda bu dildeki bu biçim şu dildeki şu biçimi karşılar gibi yaklaşımlardan, bu biçim şu biçimi şu durumda karşılar ve şu durumda karşılamaz, sebebi de şu olabilir şeklinde inceleme yapmak gerekir.
4. Aynı işlevleri karşılayan bir çok biçimbirim varsa, onların kendi aralarında ayrıştığı bir işlevi de vardır. Bir biçim zaten onun işlevini karşılayan başka bir biçim olduğu halde sebepsiz ortaya çıkmaz ya da o dilde kullanımını sürdürmeye devam ettirmez.

5. Zaman-görünüş- kipsellik konularında, aynı işleve sahip olan iki biçimbirimin, sahip oldukları o işlevinin ayrıntılarında bir işlevsel farklılık bulundurulur.
6. Aynı biçimbirim çekimlendikleri farklı biçimbirimlere göre, farklı örneklerde farklı işlevlere de üstlenebilir.

KAYNAKÇA

- Aksu-Koç, A. (2000). "Some aspects of the acquisition of evidentials in Turkish", *Empirical Approaches to Language Typology*, s.15-28.
- Aksu-Koç, A. (2006). *The Acquisition of Aspect and Modality: The case of past reference in Turkish*, Cambridge University Press.
- Altun, E. (2014). "An Important Problem in Teaching Turkish as a Second Language: -mXş Indirectivity Marker", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, s. 2790-2793.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi: Tarihi Türk Lehçeleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aslan Demir, S. (2014). *Görünüş Kategorisi Türkmence Örneği*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aydemir, İ. A. (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bacanlı, E. (2006). "Türkçedeki Dolaylılık İşaretleyicilerinin Pragmatik Anlamları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 35-47.
- Bacanlı, E. (2008). "Türkiye Türkçesindeki-miş Ekinin Dolaylılık ve Dolaylılık-Dışı Kullanımlarında Zamansal Atıf.", *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (44), s.1-24.
- Bach, E. (1986). "The algebra of events.", *Linguistics and philosophy*, 9(1), s.5-16.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK
- Benzer, A. (2012). *Türkçede zaman, görünüş ve kiplik*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Bhatt, R., Pancheva, R. (2005). "The syntax and semantics of aspect.", *LSA Summer Institute handout*, Cambridge, MA.
- Biray, N., Ekrem, A., Ercilasun, G. K. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Bridges, M. (2008). *Auxiliary verbs in Uyghur*, Kansas Üniversitesi Doktora Tezi.

- Bybee, J. L., Perkins, R. D., & Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world* (Vol. 196), Chicago: University of Chicago Press.
- Comrie B.(1976). *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*[M], Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2011). *Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Vol 30, John Wiley & Sons
- Csáto, B. A. (2000). *Turkish MIS-and IMIs-items. Dimensions of a functional analysis* Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages, 24-29.
- Demir, A. S. (2014). *Görünüş Kategorisi: Türkmençe Örneği*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demir, İ. (2015). "Türkiye Türkçesinde—dlydl ve—mıſtlı biçim birimleri üzerine.", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (37), s. 97-119.
- Demir, N. (2012). "Türkçede Evidensiyel.", *Bilgi*, 62, s. 97-118.
- Demir, N., Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili El Kitabı*, 7. baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ercilâsun, A. B. (Ed). (2012). *Türk Lehçeleri Grameri*. 2.baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2004). *Türk dil bilgisi*, 4. baskı, İstanbul: Bayrak Basın Yayın.
- Gencan, T. N. (1966). *Dilbilgisi*, Ankara: TDK.
- Gulcali, Z. (2016). "Çağdaş Uygurcada 'Hal zaman kategorisi' ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırması", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, s.122-155.
- Güntekin, R. N. (1970). *Çalıkuşu*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti.
- Güntekin, R. N. (2016). *Çalıkuşu*, Çev: Tursunay Saqim, 2.baskı, Urumçi: Şinciang Halk Neşriyatı.
- Hahn, Reinhard F. (1986). "Modern Uighur language research in China: four recent contributions examined.", *Central Asiatic Journal*, , 30.1/2: s.35-54.
- Hoshur, M. (1996). *Qum Basqan Şehir*, Urumçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.

- Jendraschek, G. (2011). "A fresh look at the tense-aspect system of Turkish.", *Language Research*, 47, s. 245-270.
- Johanson, L. (2000). "Turkic indirectives.", *Empirical Approaches to Language Typology*, 61-88.
- Johanson, L. (2003). "Evidentiality in Turkic.", *Typological Studies in Language*, 54, s. 273-290.
- Johanson, L. (2016). *Türkçede Görünüş*, Çev: Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Johanson, L., Johanson, É. Á. C. (1998). *The Turkic Languages*, UK: Routledge.
- Johanson, L., Utas, B. (ed.) (2000). *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Karaağaç, G. (2016). *Türkçenin Dil Bilgisi*. 3.baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kateryna, İ. (2016). "Türkçe ile İngilizce Zaman – Görünüş Sistemlerinin Karşılaştırılması", *hangi okuldaki?* Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara
- Korkmaz Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. baskı, Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK.
- Kuhn, S.T., Portner, P. (2002), "Tense and time.", *Handbook of philosophical logic*, Springer Netherlands, s.277-346.
- Lewis, G. L. (1970). *Turkish grammar*, New York: Oxford University Press,.
- Lyons, J. (1977). *Semantics (vol. i & ii)*, UK: Cambridge Press.
- Matthews, P. H. (2007). *The concise Oxford dictionary of linguistics*, New York: Oxford University Press.
- Menges, K. H. (1994). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies* (Vol. 42). Otto Harrassowitz Verlag.
- Nadzhip, É. N. (1971). *Modern Uigur*, Nauka Publishing House, Central Department of Oriental Literature.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara: TDK.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, 2. baskı, Ankara: TDK.
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality[M]*. UK: Cambridge University Press,.
- Rajimwale, S. (2006). *Handbook of linguistic terms*. New Delhi: Sarup & Sons.

- Reichenbach, H. (1947). "The tenses of verbs. Time: From Concept to Narrative Construct: a Reader", *In Elements of Symbolic Logic*, s.287-298.
- Rentzsch, J. (2005). *Aspekt im Neuuigurischen* (Vol. 65), Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Rothstein, S. (2008). "Verb classes and aspectual classification.", *Structuring Events: A Study in the Semantics of Lexical Aspect*, s.1-35.
- Ruhi, Ş. & Zeyrek, D. (1997). "Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler.", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, s.105-111.
- Sabir, Z. (2006). *Ana Yurt*. 6.baskı, Urumçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Shi, Naian. & Lo, Guenzhong. (2012). *Su Boyida*. Çev: Su boyida çeviri heyeti, Urumçi: Şinciang Halk Neşriyatı.
- Slobin, D. I., & Aksu, A. A. (1982). "Tense, aspect and modality in the use of the Turkish evidential.", *Tense-aspect: Between semantics and pragmatics*, s.185-200.
- Smith, C. (1997). *The parameter of aspect*, 2. baskı, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Şadiye. İ. & 沈淑花 (2014). 维吾尔语持续体及其突显性特征. *民族语文*, (002), s. 67-70.
- Tehur, A. A., Arahman, A., Ebeydulla, Y. (2010). *Hazırkı Zaman Uyğur Tili 1, 2, 3*, Urumçi: Şinciang halk Neşriyatı.
- Teklimakaniy, A. P. (2014). *Çağatay Uyğur Tili Heqqide Mëğizliq Bayan (On Chagatay Uygur Language)*, Kaşgar: Qeşqer Uyğur Neşriyatı.
- Tohti, L. (2009). "现代维吾尔语体助动词的功能", *民族语文 (Minority Languages of China)*, s. 57-64.
- Tohti, L. (2009). "论维吾尔语体助动词的功能.", *民族语文*, (1), s.57-64.
- Tohti, L. (2013). *现代维吾尔语的传据范畴 (Modern Uyğurcada Evidensiyellik)*, 阿尔泰语系语言传据范畴研究, 中央民族大学出版社.
- Tömür, H & 王根本. (1986). "关于维吾尔语语法研究中的一些问题.", *语言与翻译*, (1), s.14-43.
- Tömür, H. (1986). "语言与翻译 (Til ve Tecime)", *论现代维吾尔语语法研究中的一些*

问题、1.sayı, s. 14-24.

- Tömür, H. (2003). *Modern Uyghur Grammar: Morphology[M]*, İstanbul: Yıldız dil ve edebiyatı 3.
- Tömür, H. (2011). *Hazırkı Zaman Uyğur Tiliniñ Grammatikisi*, Pekin: Milletler Neşiriyati.
- Trask, R. (1993). *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, UK: Routledge.
- Turgunbayev, C. (1999). “-a turur’ Şimdiki Zaman ve ‘-p turur’ Geçmiş Zaman Eklerinin Yapısı.”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(8). s.497-505.
- Underhill, R. (1976). *Turkish grammar* (p. xviii474), Cambridge, MA: MIT Press.
- Yakup, A., Zhang, D. J. (2013). *阿尔泰语系语言情态系统的功能类型学研究分析对比语料 400 句子*, Pekin: China Minzu University Press.
- Yaman, E. (2017). *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları*, 2. baskı, Ankara: TDK.

İnternet kaynakları

- <http://www.glossary.sil.org/term/perfective-aspect> (erişim: 20.05.2017)
- <http://www.bilgicik.com/yazi/barut-kesifler-ve-buluslar/> (erişim: 29.05.2017)
- <http://uyghur.cntv.cn/20121211/106118.shtml> (erişim: 25.10.2017)
- http://www.sezinaksoy.com/site/gunce_detay/28 (erişim: 20.05.2017)
- <http://www.milliyet.com.tr/universite-sorulari-8-lere-kolay-gundem-2567479/> (erişim: 08.12.2017)
- <http://www.milliyet.com.tr/safranbolu-hakkinda-bilmeniz-tatil-2569063/> (erişim: 10.12.2017)
- <http://www.milliyet.com.tr/-okulu-birakip-kacakciliga--gundem-2391712/> (erişim: 18.10.2017)
- <http://www.milliyet.com.tr/alku-de-dag-gunu-konferansi-antalya-yerelhaber-2461127/> (erişim: 15.12.2017)
- <https://mustafakemalim.com/cok-zaman-ataturkun-ipek-mendiliyle-gozlerini-sildigini-gormusumdur/> (erişim: 20.12.2017)

EK 1: ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:24/01/2018

Tez Başlığı / Konusu: Modern Uygurcada ve Türkçede Geçmiş Zaman: Karşılaştırmalı Bir inceleme

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 98 sayfalık kısmına ilişkin, 24/01/2018 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %3'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

24/01/2018 İmza

Adı Soyadı: Baisier Tuerkezhati

Öğrenci No: N15120717

Anabilim Dalı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Programı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.**DANIŞMAN ONAYI**

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Nurettin Demir

EK 2: ETİK KURULU İZİN MUAFİYETİ FORM

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih:12/01/2018

Tez Başlığı / Konusu: Modern Uygurcada ve Türkçede Geçmiş Zaman: Karşılaştırmalı Bir inceleme

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

12/01/2018

Adı Soyadı: Baisier TUERKEZHATİ
Öğrenci No: N15120717
Anabilim Dalı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Programı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Statüsü: ☒ Y.Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Prof. Dr. Nurettin Demir

Telefon: 0-312-2976860

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr